СУЧАСНІСТЬ

Е. Андієвська: Базаре, ти? — В. Битвицький: Василь Барвінський у моїх спогадах — Б. Олександрів: — З древньоєгипетських папірусів — Е. Райс: Естетика й етика — Д. Струк: Максим Рильський як неоклясик — О. Пинхвич: Модерна нація й «хуторянство» — В. Стахів: Черговий експеримент централізації економіки в СРСР — В. Вовк: Зустріч з Україною — Критика і бібліографія — Огляди, нотатки

11 (59)

ЛИСТОПАД 1965

SUČASNIST' — November 1965 — München 2, Karlsplatz 8/III

digitized by ukrbiblioteka.org

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

11 (59)

ЛИСТОПАД 1965

РІК ВИДАННЯ П'ЯТИЙ

МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій

Редакція:

Іван Кошелівець (головний редактор), Богдан Бойчук, Богдан Кравців, Кирило Митрович, Роман Рахманний, Дарія Ребет, Володимир Стахів.

Редакція не приймає статтей, не підписаних автором. У справі незамовлених та неприйнятих статтей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову. Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Gemäß des Gesetzes über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III (Telephon: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

Druck: Buchdruckerei und Verlag «BIBLOS», G.m.b.H., München 13, Heßstr. 50-52

digitized by ukrbiblioteka.org

ЕММА АНДІЄВСЬКА

БАЗАРЕ, ТИ?

(Поема)

Спорідненість: зі сну споруд
Споруджено волове чудо.
В закутини душевні чути —
Крізь натяки, із роду в рід,
Пекельний, ніжний, — ніжок ряд
Відсвічують на видноколі,
Так унедійснивши довкілля,
Що помацки душа і тіло.
Базар, не знав тебе ніколи,
Не знав, що ти з усіх околиць,
З усіх клітин, зі сну, з окарин,
О, світе мій блаженно-карний,
Розкраяний від голосінь,
У віддиху рядном осів
Й родовища ридальні ласки,
Що з пучок бульбашками луска, —
Тверезість — вітром, розсуд — вплав,
Вогнем вигнань розколисав.
Спорідненість: небес осу
Ведуть на срібнім мотузку.
Базар, моя єдина доле,
З твого вселенського подолу
Подоланий долаю прах.
Базар, суниці на вустах,
Наставнику Страшного Суду,
З плечей не крила, а мости,
О, як тебе губами чути,
Весь чатувальник, Боже чадо,
З мечем у хащах самоти!
Смерчем зі шкіри проростa,
Базаре, весь тобі свіча,
Весь пригорща; з золи свічад
Гріхи всі кров'ю відпущу,
Хай паросток ребром в очу,
Сліпучий сніп, що ріки рие!
Базаре, мій утробний раю,
О, мозок, що потоп уроїв,
Весь воскресальним по дощі.

Нечуваним ніде ніколи,
Що втілилось — і все навколо
По вуха: «Ти!» — лернейське чудо,
О, як тебе губами чути!
Базар крізь загравy чуття —
Буття і небуття мірило —
Вогненну губку вставив в груди
(О, радости рухомі руди!),
Так дніло, що душа вмирала.
Базар, блаженство окаянне,
У вигуках, як в чорних плямах,
Що демон здибив полуденний
(Увесь суцільна віддаль, зміна),
По горло весь в твоїй долоні!
І як тебе в рослинне мінить,
Де серце й розум по коліно.
Тобою вдавлений в бездонння,
О, диво, видовжене в думку,
Задимлене, глухе, єдине . . .
Прощально молодик надії
Продовжить світлові надої —
Базар зі світу, ніби з ванни,
Розлігшись задом наперед,
Плачу гойдає очерет.
Спорідненість: плече в плече
Тече початком всіх речей.
Віщує щастя на весь віддих,
Горить в верейках жовта вата —
Конини конопляний витвір.
Світ в баклажанних оболоках.
Крізь мокрий морок переляку
Світає більце богозвуку:
В урочищі душі по лікті
Вирубують сумління з м'ясом —
Невтільному теслюють місце.
Підставив розум, груди: — Нате! —
Сокирами рослинний натиск.
Наврочено: вируй до віку
З амеб до богочоловіка.
З усіх подоб, із втілень, видів
У скойку світла дійство мостять
(О, дійсносте, із мосту в воду!)
Тьмі щеплять помідорну ноту
По краплі, по ковтку, по нитці.
І тільки стільники в повіках:
«Базаре, ти?»

digitized by ukrbiblioteka.org

ВАСИЛЬ ВИТВИЦЬКИЙ:

ВАСИЛЬ БАРВІНСЬКИЙ У МОЇХ СПОГАДАХ

Ім'я Василя Барвінського було широко відоме в Галичині уже на початку 1920-их років. Немало чували про нього й ми, тодішні учні вищих кляс коломийської гімназії, особливо ж ті, що вчилися музики або належали до гімназійного хору. Ми знали його як видатного композитора, піяніста і директора Музичного інституту у Львові. Все таки вперше побачити його довелося мені поза українськими землями — у польському королівському місті Кракові.

Це був час великого напливу наших студентів до краківського університету (1925-26). Тамошня українська студентська громада була дуже численна й діяльна. Отож на одній з наших імпрез був присутній Василь Барвінський. Пригадую, з якою пошаною і, можна сказати, побожністю дивилися ми, студенти, на нього і яке помітне враження зробив він на нас самою своєю появою і поведінкою. Тоді мені й на думку не приходило, що невдовзі матиму змогу зустрітися з нашим музикою у його власному помешканні у Львові.

Дійшло до цього власне у зв'язку з моїми музикологічними студіями. Керівником катедри музикології Краківського університету був проф. Здзіслав Яхімецький. Це була людина дуже ввічлива і приязна. Як єдиний у той час українець на цьому відділі, мушу сказати, що його ставлення до мене було не менш уважне, ніж до інших. Навіть як довелося обставляти різними функціями окремих студентів, мені, за згодою професора, припала функція бібліотекаря і завідуючого колекцією грамофонних платівок. Цей останній пост був для мене особливо цікавий. Коли ж дійшло до вибору теми для моєї семінарійної праці, проф. Яхімецький дав мені можливість вибрати її з української музики.

Користуючися з нагоди, я запропонував тему: «Фортепіянова музика Василя Барвінського». У той час ім'я нашого композитора було вже проф. Яхімецькому відоме, і він відразу тему затвердив. Це був, мабуть, перший випадок, коли твори Барвінського стали предметом досліду на музикознавчому відділі університету.

Не було сумніву, що головним джерелом про час і обставини компонування фортепіянової музики Барвінського повинен був стати він сам. Так на початку моєї праці, маючи на руках покищо тільки збірки його друкованих фортепіянових творів, я при першій нагоді свого перебування у Львові звернувся до Барвінського з проханням про зустріч. Вона відбулася у його приватному помешканні, в окремій кімнаті, призначеній для фортепіянових лекцій. Я розпитував про

обставини написання окремих творів, про джерела їх тематики, про форму, значення назв тощо. Добре пригадую, як приязно і по-дружньому поставився Барвінський до тодішнього університетського студента і які вичерпні були його інформації. Мені було цікаво довідатися, що тему своєї серенади він записав від поета і професора того ж самого краківського університету Богдана Лепкого. Композитор увів мене у деякі питання формальної будови своїх творів, особливо циклічного монотематичного твору «Любов».

Згодом, коли я листом просив у нього інформацій про недавно написану «Українську сюїту», Барвінський писав мені, що докладні пояснення про цей твір він дав у листі до своєї учениці Дарії Гординської. Від неї я їх і одержав.

Працю про фортепіянову творчість Василя Барвінського я читав на кількох семінарійних сходинах всього музикологічного відділу. До цієї справи вдалося тоді приєднати добру піяністку, дочку давніх українських поселенців у Кракові. Вона, уродженка Кракова, розмовляла виключно по-польськи, одначе брала участь у житті української громади. На моє прохання вона взяла на себе обов'язок приготувати і виконати твори Барвінського під час семінарійних занять. Це не було легко. Насамперед вона виконувала кожний твір у цілому. Після цього їй доводилося щоразу перегравати те чи інше місце аналізованого твору як приклад до тексту моєї праці і в зв'язку з зауваженнями й запитами професора і товаришів-студентів. Її виконання було на доброму рівні, і твори нашого композитора прозвучали тоді в корисному відтворенні. Сама ж моя праця одержала позитивну оцінку з боку нашого професора.

З осені 1929 року я став працювати вчителем Музичного інституту ім. Лисенка в Перемишлі. З того часу мені доводилося зустрічати Василя Барвінського досить часто. Було це насамперед у зв'язку з його приїздами в Перемишль при нагоді різних імпрез, а також у тих випадках, коли він, заступаючи інспектора Станислава Людкевича, приїздив до нас керувати іспитами в Музичному інституті. Зрештою, зв'язки Барвінського з Перемишлем були досить тісні. Там жили й працювали деякі з його колишніх учнів, між ними й учителька нашого інституту Ірина Негребецька. Тоді в перемиському інституті створилися були навіть дві, сказати б, фракції: одна на чолі з піяністкою Володимирою Божейко, що ближче співпрацювала з Людкевичем, друга, до якої пристав і я, була у ближчих взаєминах з Барвінським.

З окремих випадків приїзду Барвінського в Перемишль моя пам'ять тримає й досі ті концерти, на яких перемиський «Боян» виконував його власні хорові твори. Працюючи диригентом цього хору, я приготував до виконання «Заповіт» («Як умру, то поховайте...»), гарний і дуже типовий для Барвінського-композитора твір, і кантату («За ціле щастя, за скарби»). Це й були нагоди до частіших зу-

digitized by ukrbiblioteka.org

стрічей з композитором і до розмов на тему нюансів виконання. З моїм переїздом на постійне перебування у Львові наші зустрічі стали дуже часті, у деякі періоди просто щоденні.

У моїй пам'яті його образ зберігається яскраво і виразно. При перших зустрічах мене вражали дивні, начеб то неправильні риси його обличчя. Та чим далі, тим виразніше я бачив і відчував, як з нього промінювала лагідність, шляхетність і внутрішнє сяйво. Голова була прикрашена довгим, хвилястим волоссям. Взагалі, коли мова про зовнішній вигляд, то разом з Станиславом Людкевичем він належав до останніх представників композиторів давньої, романтичної доби, коли мистців зразу можна було пізнати. Барвінський був людиною середньою на зріст. Хода в нього була досить жвава, але м'яка. У руках невідступна грубезна течка, в якій він не раз довго колупався, поки знайшов те, що було потрібне. Був завжди дбайливо одягнений.

Нічого не робив і не вмів робити побіжно, якнебудь. Чи це була рецензія на концерт, чи прослухання іспиту в музичній школі, чи участь у громадському комітеті, чи компонування хоч би й невеликої маршової пісні або малих творів для юних виконавців — до всього він прикладався з увагою і старанністю. Його листи, писані гарним каліграфічним почерком, були теж виявом дбайливости не тільки за зміст, але й за стиль і зовнішню форму. У мене зберігалося їх немало. Наша кореспонденція, що почалася ще під час моїх краківських студій, продовжувалася, коли я був у Перемишлі і згодом у Львові. Усі листи від Барвінського, разом з усім моїм архівом, записками і щоденником воєнні події знищили докорінно.

Для вдачі Василя Барвінського були чи не найбільш притаманні риси — оптимізм і життерадісність. У поведінці він умів сполучити гідність видатного мистця з простотою і товариськістю звичайної, до кожного уважної людини. Його зрівноваженість була гідна подиву. Я мав нагоду бачити його багато разів у всяких, не раз досить складних обставинах, але не можу пригадати ні одного випадку виявів його неопанування, вибухів гніву чи злости. Він мав добре почуття гумору і — коли була відповідна нагода — любив і вмів оповісти якусь цікаву й дотепну історію. Коли ж кінчав її, був ніби трохи зніяковілий і стріляв очима по своїх слухачах, чи його зрозуміли і чи дотеп зробив належне враження.

У відношенні до товаришів-музик йому були чужі усякі прояви заздрости. Власне він більшою мірою, ніж інші композитори його ґенерації, сприяв появі нових талантів. Не диво, що так багато з наших визначних музик зараховує себе до гурту його учнів. Пригадую, як одного разу відбувалося прослухання нового твору — балету «Кіт у сап'янцях» одного з молодих композиторів. Справа була досить складна, бо музичне керівництво театру поставилося неґативно до цього балету і спеціяльно запрошена комісія з спілки музик мала

висловити свою думку. Барвінський дуже прихильно і заохочуюче поставився тоді до самого твору і його автора.

Людина звичайно лагідна і м'якої вдачі, він неодноразово — коли була потреба — реаґував гостро і резолютно. Пригадується один такий випадок. Було громадське святкування, якщо пам'ять мене не зраджує, двадцятьліття Першого листопада. З боку польської влади не було дозволу на похід площею св. Юра, але там зібралася велика маса людей. Організованою групою прийшли й ми, музики. Нагло почулися крики, і з одного боку показався відділ кінної поліції, що повним розгоном в'їздив на площу. Ми негайно зійшли з дороги вбік, але зараз недалеко гурток дівчат розгублено стояв на середині дороги. Барвінський перший з-поміж нас зорієнтувався в ситуації, підбіг до них і саме вчасно заховав їх збоку між деревами.

Нас, молодших, не раз дивувала різнобічність його зацікавлення і його, можна сказати, енциклопедичні знання. Якщо була одна дійсно далека для нього ділянка, то хіба партійна політика серед української громади. Цим він не цікавився. З заснуванням Музикологічної комісії Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові його участь у ній була не тільки самозрозуміла, але корисна, у всякому разі не куртуазійна. Він сам звертав увагу на музикознавчі праці і неодноразово відзначав їх у більших оглядах чи бібліографічних замітках. З таких, що стосувалися моєї праці, можу згадати його прихильну оцінку моєї студії про музичне життя Карпатської України. Ця оцінка появилася в журналі «Українська музика» за травень 1939 року.

У домі Барвінських я бував рідко, і то звичайно з приводу музичних справ. З дружиною композитора п. Наталією (з Пулюїв) Барвінською доводилося мені зустрічатись і розмовляти небагато разів. Зате хочу згадати, що колись давно я мав нагоду бувати в її батьківському домі у Празі. Про її батька можу сказати, за теорією релятивности, що він знав мене і не знав. Бо яке могло бути знайомство між старшим професором університету, визначним вченим та співвинахідником променів Рентґена і малим хлопцем з першої кляси гімназії. Знайомий з проф. Іваном Пулюєм і свого часу у дружніх з ним взаєминах був мій батько, тоді, в 1916-17 роках, директор школи, що містилася в одній з бічних дільниць Праги — на Нуслях. Аж до років останньої світової завірюхи у нашій домашній бібліотеці зберігалася на почесному місці біблія з частиною перекладів Пулюя, з його теплою дедикацією моєму батькові. Все таки з тих давніх років запам'яталося, що проф. Пулюй цікавився групою переселенців, які опинилися у воєнні роки у Празі, не раз заходив до нашої школи, бував на концертах та відбував з нами різдвяні святкування. Мені ж затримався в пам'яті образ його помешкання, по-перше, тому, що воно, як мені тоді здавалося, було дуже високе, по-друге, що все від підлоги до стелі було заложене великими книжками, а потретє, що з його вікон був гарний вигляд на ріку Влтаву.

digitized by ukrbiblioteka.org

З дітей Василя Барвінського часто при всяких музичних нагодах я зустрічався з струнким і худеньким на вигляд Івасем, відомим на терені музичного Львова віольончелістом. Як відомо, повне його ім'я було Іван Себастьян, яке батьки дали йому на пошану композитора Йоганна-Себастьяна Баха.

ГОЛОВНА КВАРТИРА

До будинку Музичного Товариства ім. Лисенка на вул. Шашкевича у Львові можна було приходити в якійнебудь порі дня, і з горішніх поверхів завжди доносилася дивна політональна музика. Було чути найрізнородніші мелодії, скалі, акордові пасажі, виконувані на різних інструментах, не виключаючи й людських голосів. Коли ж було вийти сходами на третій поверх і ввійти в довгий вузенький коридорчик, ця музика дужчала, і перехожий міг уже розрізнити, який інструмент у котрій кімнаті грає і що грає. Найцікавіше, що ця нескоординована суміш звуків не вражала, не звучала для наших вух погано. Останні двері ліворуч при кінці довгого коридору — дирекційна кімната. Хто входив у неї, бачив по правому боці під вікнами «бюрко» Василя Барвінського, завжди заложене нотами, книжками, іспитовими протоколами, звітами й листами. По лівому боці приблизно в такому самому розташуванні було бюрко Станислава Людкевича. Далі під стінами осклені шафки з книжками й нотами, друкованими й рукописними.

Оце й була, сказати б, головна квартира музичного життя Львова і всієї галицької землі протягом довгих десятиліть, аж до пам'ятного 1939 року. Тут діяв дуумвірат, у співвідношенні якого було багато гідного подиву. Мені доводилося безконечну кількість разів бачити обох наших музик разом у різних ситуаціях і при найбільш різнородних нагодах. Доводилося не раз говорити з одним про другого, часом і про речі спірні, контроверсійні. Доводилося спостерігати їх тоді, коли обставини розділяли їх у два протилежні табори. За кожним разом, знову й знову доводилося мені спостерігати їхні коректні відносини, взаємну пошану і справді гармонійну співпрацю. У цих своїх спогадах я збираюся малювати з Барвінського не ікону, а образ справжньої живої людини, як я її бачив. Пишучи про стосунки двох наших музик-сеньйорів, я тим більше не збираюся малювати двох ікон. Те, що тут про їхнє співжиття говориться, базується на довголітніх спостереженнях і фактах. Їхня співпраця була не раз наставлена на досить важкі випробування. Одним з них був конфлікт між Людкевичем і Нестором Нижанківським. Не місце тут доходити до причин цього конфлікту, що набирав не раз справді гострих форм. Трудність позиції Барвінського була в тому, що він не міг і не хотів бути суддею ні одного, ні другого і попри все утримував добрі взаємини з обома.

Було одне поле, де мечі обох наших музик схрещувалися. Про це між нами, молодшими, була не раз розмова. Написав Барвінський «Заповіт» на слова Тараса Шевченка. «Будете бачити, — говорилося тоді — що Людкевич не втерпить і напише до „Заповіту" свою музику». Так, здавалося нам, творчість Людкевича стимулювала Барвінського до праці на полі вокальної музики (хорові твори, обробки народних пісень, сольові пісні з фортепіяном), зате інструментальна музика Барвінського викликала в Людкевича то камерний твір, то фортепіяновий концерт, то інший інструментальний твір. Якщо це так дійсно було, то це була конкуренція, але чи не з роду шляхетних?

З існуванням головної квартири в будинку Музичного товариства у Львові і з царюванням дуумвірату були пов'язані й такі моменти, з якими дехто з молодших музик не погоджувався і пробував їм протиставитися. Одне — це було існування т. зв. празької групи. Склалося було так, що, крім Барвінського, цілий ряд керівних людей тогочасного нашого музичного життя був празької музичної школи. Це створювало зрозуміле єдиномисліє у цілій групі і певне почуття спільноти. Без старань і напевно без вини самих «пражан» людині, що стояла збоку, могло здаватися, що їхня позиція на терені музичних інститутів упривілейована. Мені пригадується одна проба мого фортепіянового тріо в приміщенні Музичного інституту. Грали тоді Роман Савицький, Роман Криштальський і Петро Пшеничка. Барвінський увійшов у кімнату, послухав кілька хвилин, стоячи біля дверей, і запитав: «То нове тріо Колесси?» Я міг би вважати таке питання за комплімент для свого твору, бо, на мою думку, Микола Колесса один з найдужчих і найбільше оригінальних сьогочасних українських композиторів. Одначе на згаданій пробі не Колесса, а я був присутній, і питання Барвінського свідчило, що в його думках усі музичні дороги таки вели до Праги.

Централізація керування музичним життям у Музичному інституті ім. Лисенка з Людкевичем і Барвінським у проводі ішла чи не надто далеко. Вона й не сприяла окремим починам, зародженим поза тим центром. Відчувала це передусім група молодих музик, головне ж музикознавців, власне «не-пражан», які на початку 1930-их років закінчували свої студії і пробували включатися в українське музичне життя. З музикознавців можна зарахувати до цього кола Осипа Хомінського, Якова Козарука й мене. Близький контакт утримував з нами деякий час і Борис Кудрик. Найчастіше ми зустрічалися в домі Хомінських. У зв'язках з нами був і дехто з надійних молодих виконавців, співаків і диригентів. Загальне переконання було у нас таке, що централя на вул. Шашкевича нами не цікавиться і нам не сприяє. Це, можливо, були невиправдані припущення і перебільшені претенсії, все таки я нотую їх так, як вони себе в нашому колі виявляли.

digitized by ukrbiblioteka.org

До тіснішої співпраці Барвінського з ширшими колами молодших музик, і то без уваги на їх музичну генеалогію, дійшло згодом на терені нашої музично-професійної організації.

Порівнюючи з Людкевичем, Барвінський дошкульніше відчував обмеженість і замкнутість музичних можливостей у Галичині. Він і використовував кожну нагоду, щоб виходити поза їх тісні межі. Такою нагодою був приїзд у Львів великого угорського композитора-новатора Белі Бартока. Його львівська філармонія запросила була як соліста його власного (другого) фортепіянового концерту. Вістка про приїзд Бартока поставила на ноги весь музичний Львів. Два дні перед концертом, пізно серед ночі, вітали його на залізничій станції численні місцеві музики, а з-поміж українців були між ними Василь Барвінський і Нестор Нижанківський. На протязі усіх трьох днів перебування Бартока у Львові Барвінський бував у його товаристві і використав усякі можливості, щоб познайомити його й з українським музичним життям. Спеціяльно для нього був влаштований у залі Музичного інституту ім. Лисенка короткий концерт сьогочасної української музики. Сам Барток не забув зустрітися і поговорити на цікаві для нього теми з музичної фолкльористики з проф. Філаретом Колессою. Бував і в товаристві свого знайомого ще з Києва (з 1920-их років) композитора й дириґента Антона Рудницького. Раненько наступного дня після концерту Барвінський був знову з тими, що проводили видатного гостя в дорогу.

Наш музика зустрічав з такою особливою увагою не тільки мистця світового визнання. З великої тодішньої музичної чвірки (Барток, Гендеміт, Стравінський, Шенберґ) видатний угорський композитор був Барвінському найближчий своїм музичним світоглядом і насамперед своїм розумінням ролі народної музики в композиторській творчості. Цикли обробок народних пісень Бартока належали до улюблених творів Барвінського.

СУПРОМ

Цих шість літер, що означали — Союз українських професійних музик, звучали для різних вух по-різному. Для організаторів і членів союзу це був новий, надійний рух за зрушення українського музичного життя з пут дилетантизму до висот світового мистецтва. Так багато завдань стояло досі не здійснених, так багато ділянок занедбаних. При тому з різних музичних осередків — з Праги, Відня, Берліну, Варшави, Кракова та й з вищих музичних шкіл Львова стало виходити все більше й більше молодих професійно-музичних сил: композиторів, музикологів, співаків, інструменталістів, дириґентів. Їх треба було організувати, їхню працю координувати з метою повної розбудови нашої музичної культури. Її професіоналізація ставала невідхильною конечністю.

Та було немало людей, для яких назва Супром звучала чужо, а то й немило. Музика, за дуже малими винятками, вважалася в Галичині на протязі близько сотні років до часу організації Супрому (середина 1930-их років) за невід'ємну складову частину громадсько-просвітянського руху. Виділити її в окрему царину, побудовану на праці професіоналів, значило для декого валити те, що вважалося за незрушимі аксіоми. В таких обставинах мусіло дійти до конфлікту. Розгорівся словесний і газетний бій, в якому перший публічно на сторінках газети «Діло» виступив Нестор Нижанківський. Другим довелося виступати мені: стаття під вимовним заголовком «За українську музичну культуру» появилася теж у «Ділі» (за 31 березня і 2 квітня 1935). Багато галасу зчинилося навколо т. зв. гонорарів, тобто вимоги з боку нашого союзу певної винагороди за виступи солістів. Ця зовсім зрозуміла скрізь у світі засада викликала багато коментарів і протестів.

На зважаючи на досить неґативне ставлення з боку декого з наших хорових кіл та окремих музик-аматорів, молода організація розвивалася і таки добилася немалих успіхів. Це була передусім поява журнала «Українська музика», перше число якого вийшло в березні 1937 року. Ініціятором і головним редактором був Зіновій Лисько, а в складі редакційної колеґії були Василь Барвінський, Федір Стешко, Роман Савицький і я. Перу Барвінського належали численні рецензії й огляди, писані з знанням і розумінням музичної праці. До того ж писані завжди питомим йому стилем, з уважністю і доброзичливістю навіть у критичних зауваженнях. Праця цього журнала була доброю ілюстрацією того, як виглядала на ділі справа гонорарів за професійну музичну працю. Не тільки усі співавтори і не тільки члени редакційної колеґії, але й сам головний редактор журнала віддавав свою працю на протязі кількох років цілком безплатно.

Труднощі, на які натрапляв Супром, набирали зовсім конкретних форм, коли йшлося про його вплив на музичне шкільництво і на музичні товариства, в руках яких те шкільництво знаходилося. На цьому полі доходило не раз до досить гострих конфліктів не тільки у львівській централі, але й не в одному з міст галицької провінції.

У ставленні до цих труднощів і конфліктів були досить значні розбіжності у рядах самого Супрому. Були в дійсності три фракції: крайньо, сказати б, права, центральна й угодова. Промотором і головною постаттю вимогливого і безкомпромісового ставлення справ був Нестор Нижанківський. Про нього можна сказати, що він не тільки жив прагненням піднести українську музичну справу на належний рівень, він ним горів. При тому, які і в яких обставинах справи не були б, для нього чорне було завжди чорне, а біле білим. Нашого типово галицького «так, але...» він ніяк не міг зрозуміти, ні тим більше — сприйняти. Людина палкого темпераменту, він завжди мав сильний вплив у колах Супрому, і особливо між людьми, що були в його управі.

digitized by ukrbiblioteka.org

По другому кінці лінії було кілька з-поміж наших музик, які не тільки не підтримували «бойових позицій» проводу нашого союзу, але не рідко йшли з ними врозріз. Це були люди, призвичаєні до давніх порядків, до того ж особисто вони були в близьких взаєминах з управами хорів, дириґентами тощо. Головним з них був Станислав Людкевич. До ряду цих музик належав і Борис Кудрик.

Був, нарешті, центр, що ставив собі за мету здійснювати наші завдання, так би мовити, еволюційними методами і не загострювати спорів. Речником його був саме Василь Барвінський, а одним з його визнавців був і автор цих рядків. Тому й не випадково доводилося власне нам обом брати на себе розв'язку не одної справи, яка вимагала контакту з позамузичним світом чи таки з табором наших противників. Так, на пресовій конференції, що її влаштував Супром у грудні 1937 року, мені доручено було з'ясувати запрошеним представникам преси основні завдання нашої організації, пророблену роботу, намічені пляни тощо. Барвінський, який того самого дня на зборах союзу був переобраний на його голову на наступний рік, висловив у кінцевому слові своє впевнення, що «усі намічені праці Супрому, з огляду на їх загальнонаціональне і культурне значення, будуть при помочі української преси і якнайширших кругів українського громадянства допроваджені постепенно до щасливого кінця» («Укр. музика», 1938, ч. 1).

Мушу сказати, що наш центр жив не тільки самими надіями. Ми провадили справжні виборчі акції на терені львівського музичного товариства і добилися значних успіхів. Пригадую, як перед одними зборами ми взяли в руки список членів товариства і вибрали з нього цілі десятки таких, яких можна було переконати в наших добрих цілях і плянах та вплинути тим самим на вибір членів управи. Цих осіб ми поділили між собою і провели солідну передвиборчу кампанію, яка дала бажаний для нас вислід. Мушу теж признатися, що деякі акції нашої поміркованої групи провалювалися. Не пригадую сьогодні, чиєю ідеєю було викликати представників другої сторони на розмову і пробувати по-дружньому договоритися про спірні справи. Делеґатами з нашого боку були Барвінський і я, з противного Зенон Попель і ще один з хорових діячів, імени якого не пригадую. З цієї розмови, яка, зрештою, не дала ніяких результатів, запам'яталося мені тільки одне речення, що його сказав до нас Попель:

— Ви наперед зробіть щось для нашого громадянства, а тільки після цього старайтеся за впливи в ньому.

Ці слова були без сумніву сказані до цілої нашої організації, вони могли стосуватися й нас, молодших. Але сказані у вічі Василеві Барвінському вони здалися мені просто блюзнірством.

Пригадується й більша місія, яка з доручення управи нашого союзу припала була на Барвінського й на мене. Це була досить затяжна справа в одному з більших музичних осередків поза Льво-

вом. Спір і непорозуміння щодо розділу компетенцій зайшли між головою місцевого музичного товариства і директором школи, одним з наших видатних музик. Управа Супрому була докладно поінформована про ситуацію. З нашого правого крила висувалися пропозиції, нарешті, повести справу рішуче й одверто: виступити публічно з речами, які ми вважали за неправильні, а в разі потреби відкликати музик-вчителів з даної школи і цим змусити управу товариства піти на компроміс. Як і до того часу, так і тепер Барвінський радив зробити ще одну спробу мирного полагодження. Рада нашого товариства уповноважила нас обох поїхати на місце, переговорити з обома сторонами і дати свої пропозиції щодо розв'язки спору. Після попереднього листовного порозуміння одного дня сіли ми обидва до потягу, що помалу, стаючи на кожній невеличкій станції, віз нас у бажаному напрямі. Пригадую, що місця було багато і ми їхали весь час в окремому переділі.

На пам'ятаю тем чи змісту нашої тодішньої розмови, але бути сам-на-сам з Барвінським було завжди цікаво. Він умів кожного разу щось цікаве пригадати, про щось важливе завести розмову. Чи то було якраз тоді під час нашої їзди, чи іншим разом, пригадую, як він оповідав про свій досвід з спробами чвертьтонової музики. Під час свого перебування в Празі він мав нагоду не тільки побачити, але й грати на чвертьтоновому фортепіяні конструкції Алойза Габи. Ото ж, оповідав Барвінський, коли засісти до такого фортепіяна, то перше враження таке, ніби ви мали перед собою старе цілком розстроєне фортепіяно. Згодом вухо помалу призвичаюється до малих чвертьтонових інтервалів і починає розуміти їх співвідношення і чергування. Зате коли після такої спроби перейти до нормального фортепіяна, то інтервали півтонів здаються далекими, великими ходами. Моя пам'ять зберегла теж один цікавий момент, зв'язаний з добою студій Барвінського у Празі. Він оповідав, як часто в розмовах з своїми празькими вчителями згадував ім'я Миколи Лисенка, як найвизначнішого українського композитора новітньої доби. Якось один з учителів, здається, чи не Вітезслав Новак, запропонував Барвінському вибрати одну мелодію з творів Лисенка і зробити її основою твору у формі теми з варіянтами. Як згадував Барвінський, йому не вдалося піднайти таку тему, що збудила була б у нього можливість і бажання побудувати на ній твір на варіяційній техніці.

Приїхавши нарешті на місце нашого призначення, ми відбули заплянованої розмови. Як нам здавалося, можливості полагодження розбіжностей були. Заохочені таким вислідом, ми пізнім вечором верталися до Львова. На найближчому засіданні ради Супрому ми здали звіт з переговорів, закінчуючи його досить оптимістично. Непереконливою виглядала ця справа тільки одному Нижанківському. Пройшло кілька тижнів, і ми переконалися, що, на жаль, його передбачення справдилися.

digitized by ukrbiblioteka.org

З віддалі тисячів миль і десятків років наші тодішні проблеми, змагання, перемоги й поразки дуже змаліли. Але той час, те горіння новими ідеями і новими здобутками для рідної музичної культури залишилися гарними спогадами до сьогоднішнього дня. Зрештою справи труднощів з частиною нашої громади були тільки фраґментами наших плянів і дій. Наші засідання і сходини були завжди змістовні й цікаві, їх темами були питання сьогочасної української музики по обидва боки кордонів та її пропаґування в ширших колах, справи музичної молоді тощо. З цих плянів був реалізований успішний і доволі численний конкурс молодих виконавців. Крім нашого журнала, не одне видавниче діло народжувалося й колективно здійснювалося саме на терені нашої організації («Співаник Червоної Калини», «Дириґентський порадник»). Наші засідання найчастіше відбувалися в приватному помешканні Нестора Нижанківського. Це було невелике приміщення, але гарно й привітно влаштоване. Воно було вигідне вже тим, що було недалеко від Музичного інституту і давало нам повну свободу розмов. Навіть дружина господаря, пані Меланія, зникала за дверима наступної кімнати, як тільки ми починали свої наради. Зрештою, наші сходини не були аж такі формальні. Відбувалися дружні розмови про важливіші музичні події й новини, про помітніші концерти, нові твори тощо. І світові події пам'ятних років 1938 і 1939 живо відбивалися на наших сходинах. Багато разів усякі наради переривалися, і тоді в центрі нашої уваги ставав великий і дуже чутливий радіоапарат господарів дому, яким можна було слухати чи не половину світу.

На праці і турботах нашої музичної організації я зупинився довше не з професійного патріотизму. На цьому тлі яскравіше відзеркалюється мистецький і взагалі духовий клімат, в якому жили ми і яким дихали в ті роки глибоких внутрішніх змін. На цьому тлі зарисовується й спорий кусень музичного Львова з його ферментами та великими й малими досягненнями.

Хто стояв близько Барвінського, мав нагоду бути свідком, як різні і складні функції доводилося йому виконувати. Він же був обтяжений повним складом учнів у фортепіяновій клясі і в відділі теоретичних предметів. Немало часу йшло на обов'язки директора школи. Без Барвінського не обходився ні один концерт, услід за яким ішли рецензентські обов'язки в газеті «Новий час». До того доходили всякі громадські справи, участь в комітетах, допомога в організації імпрез тощо. Близькою для нього самого була праця в Супромі.

Крім цього, була ще одна роля в Барвінського: опікуна над потребуючими. Хто з учнів мав які труднощі сам чи в родині, ішов до нього за порадою чи допомогою і звичайно її одержував. При такому способі життя його дні були виповнені від ранку до пізньої ночі. У цьому й була, сказати б, «Ахіллова п'ята» у нашому відношенні до Барвінського, місце, яке ранило і його і нас. Проходили роки, десяти-

ліття, а найбільш суттєва і найцінніша з-поміж усіх ділянок, в яких він виявлявся, тобто композиторська праця, постійно відсувалася на дальший плян. Ми це гостро відчували і не раз вели між собою розмови. Були, правда, короткі періоди, коли в Барвінського композиторська праця ставала на передньому пляні. Але це були здебільшого менші речі, чи то хорові обробки для співаника «Червоної Калини», чи твори педагогічного репертуару, зате більші полотна появлялися з-під його руки рідко, та й то коштом нічних годин.

Справедливість велить поставити питання: чи творчість інших наших композиторів дійсно процвітала в той час? На жаль, — ні. Самі обставини, якість і вимір музичного життя в Галичині не діяли стимулююче. Ширші кола слухачів все ще заслухувалися «Вулицею» Колесси-батька, «Огні горять» та іншими творами Воробкевича, взагалі вокальною музикою. Тим часом творчість композиторів молодшої ґенерації концентрувалася майже виключно на інструментальній музиці. Ще більшою була прогалина в питаннях стилю, самої музичної мови тогочасних композиторів, в якій — у одних менше, у других більше — бринів відгомін новітнього музичного мислення. Якщо «борг» Барвінського в наших очах був більший, то тому, що ми бачили й відчували в ньому дужий композиторський талант, один з тих, яких народ не часто видає з себе.

Самому Барвінському найодвертіше говорив про ці справи Нестор Нижанківський. Як сьогодні бачу його вимовний погляд з-під очей і повне докору — «Василько!»

І мене таке становище турбувало. Народжувалося бажання якось бодай час від часу відгороджувати нашого композитора від щоденних, дрібних справ. Один час, на весні 1938 року, це навіть кількакратно вдавалося. Я працював тоді в Українському Видавничому Інституті, що містився на початку відомої Личаківської вулиці. Зате жили ми в привітному помешканні на горішньому Личакові, на вулиці, що мала ім'я гетьмана Сагайдачного. Це була мала, але гарна і спокійна вулиця, куди навіть дзвінок личаківського трамваю не доходив. Моя дружина з дочкою перебувала якийсь час у родини в горах. Під час годин моєї праці помешкання стояло порожнє. У мене зародилася думка: а що, якби запропонувати Барвінському користуватися цим помешканням разом з непоганим, добре настроєним фортепіяном. Для праці це була ідеальна околиця, геть за містом, далеко від всякого гомону. Я запропонував йому плян такої, невинної зрештою, конспірації. У вільні від зайнять ранні години він заходив до Видавничого інституту, брав ключ від помешкання і їхав трамваєм просто вгору на Личаків. «Директор Барвінський» ставав неприступний для всіх земних справ і клопотів, зате композитор працював у повному затишку. Тоді він працював над інструментацією свого фортепіянового концерту.

Мої спогади з років нашої тіснішої співпраці були б, здається,

digitized by ukrbiblioteka.org

не повні, якщо я не згадав би про деякі розбіжності, чи суперечності у поглядах або діях, що траплялися між головою Супрому і директором Барвінським та мною. Існує думка, що спогади це наче ловля риби, під час якої всяка дрібніша та поганіша риба в сіті не попадає. Та якби я не старався відтворити часи, про які тут мова, і своє відношення до особи, що є в центрі моїх спогадів, не можу пригадати нічого по суті супротивного, неприязного, чогось разючого в тодішніх наших взаєминах.

З років напередодні другої світової війни окремо виділяється 1938. На нього припадало 30-ліття композиторської праці Барвінського, як і його 50-ліття. Створення його прелюдій (1908), цього прекрасного і на диво зрілого й оригінального циклу творів, становило помітну і незвичайну подію в історії нашої новітньої музики. Тому й дату цю ми відзначали щиро і з справжнім ентузіязмом. Сьогодні, з дальшої перспективи, мені здається, що ми трохи надмірно підкреслювали ювілейний рік Барвінського як Супромівську імпрезу. Дехто з нас пробував набити капітал для своєї організації, використовуючи великий авторитет і незвичайну повагу й популярність, якою наш визначний музика втішався в широких колах. Назагал це не відбилося на участі нашої громади, самі ж святкування набрали найбільш відповідної і корисної форми: великого циклу концертів, на яких за чергою виконувано твори різних жанрів і форм. На мене особливе враження справив камерний вечір, і то не так обоє фортепіянові тріо Барвінського, як його фортепіяновий секстет, написаний у формі теми з варіянтами. Виконавцями були тоді: Роман Савицький (фортепіян), Роман Криштальський (перша скрипка), Євген Козулькевич (друга), Богдан Задорожний (віоля), Петро Пшеничка (віольончеля) і Нестор Горницький (контрабас). На мою думку, це без сумніву один з найкращих творів української камерної музики. Композитор досягнув у ньому доброї рівноваги, а одночасно й різноманітности такого цікавого інструментального складу. Гарно виконаний, цей твір справив на слухачів глибоке враження. Присутньому на концерті композиторові ні публіка ні ми, музики, не шкодували виявів нашого захоплення.

З інших концертів, виключно музиці Барвінського присвячених, пригадую вечір фортепіянової музики у виконанні Романа Савицького і концерт пісень, що його виконала Марія Сабат-Свірська і — чи не найкращий акомпаніятор того часу — Нестор Нижанківський. На закінчення відбувся святковий концерт з участю хорів, на якому мені припало завдання виголосити доповідь про творчість композитора і про його ролю у розвитку української музики. Того вечора на голову композитора посипалося безліч усних і писемних привітань і відзначень, включаючи почесний докторат українського університету в Празі та грамоти почесного членства в цілому ряді товариств. З програми концерту окремо запам'яталася соната для віо-

льончелі і фортепіяна, не тільки оригінальністю твору, але ще й тим, що її виконавцями були син композитора Іван і дружина Наталія при фортепіяні. Приємно згадати, що навіть львівська симфонічна оркестра, звичайно досить далека від усього з українською музикою зв'язаного, відзначила рік Барвінського виконанням його оркестрової «Української рапсодії». Але чи не найкраще відзначив 1938 рік сам композитор, закінчивши свій новий твір — концерт для фортепіяна й оркестри. Виконання цього твору відбулося 5 березня 1939 року в просторій залі «Атлантік» на тогорічному шевченківському концерті. Не тільки соліст Роман Савицький і дириґент Микола Колесса, але навіть оркестранти, байдужі звичайно до того роду принагідних імпрез, уклали багато запалу в виконання концерту. Сам твір одночастинний, написаний у сонатній формі. Нова річ українського композитора, та ще такого мало в нас культивованого, а ще менше виконуваного жанру, як концерт з оркестрою, — зустріла з боку авдиторії захоплене сприймання.

Сам Барвінський виразно ввижається мені, як заклопотаний ходив він поміж присвяченими йому імпрезами, почестями і вшануваннями, наче поміж дощем. Завжди однаково усміхнений і ніби зніяковілий, що задля нього робиться так багато заколоту.

У ЛЬВІВСЬКІЙ ДЕРЖАВНІЙ КОНСЕРВАТОРІЇ

За кілька тижнів осени 1939 року зайшли в нашому житті зміни, яких не вигадав би ніякий повістяр з найбільш фантастичною уявою. Ще заки ми встигли опам'ятатися, не рушаючися з місця, ми опинилися з Східньої Малопольщі у західніх областях Української Радянської Республіки.

Україно моя, Україно,
Золота ти моя сторона!

— співало з кожного радієвого голосника високе сопрано. На сцені львівського оперового театру Богдан Хмельницький розправлявся з поляками і на очах тисяч глядачів топтав прапор з орлом. Олександер Корнійчук виголошував промови про наше возз'єднання в одній великій сім'ї. Я мав нагоду слухати його запальну промову на зібранні науковців і мистців у будинку Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. Мені це зібрання вбилося в пам'ять, бо того вечора я вперше почув, як наша публіка співає «Інтернаціонал» (точніше кажучи, як його співати не вміє). Пригадується також, як один з місцевих старших науковців хотів за своїм давним звичаєм закінчити свою бесіду побажанням корисної наукової праці в нових умовах і сказав:

— І дай, Боже, щоби . . .

Сказавши, похопився, що таке звернення до делеґації з партійними комуністичними квитками не на місці, але вже було пізно. Не

digitized by ukrbiblioteka.org

одному з присутніх треба було якомога опановувати себе, щоб голосно не засміятися.

У нових умовах зміни в нашому музичному житті пішли головокружним темпом. Давні наболілі справи Супрому зникли, ніби їх і не було. Щоправда, перехід нашого музичного життя на професійні рейки пішов не в тому напрямі, до якого ми колись прямували, зате він відбувся докорінно. Центром усього музичного Львова стала Державна консерваторія, на чолі якої став директор Василь Барвінський.

Коли мова про його ставлення до нас, давніших співробітників і товаришів, він і надалі залишився «наш», такий самий, яким був і до того часу як директор Музичного інституту ім. Лисенка. Як була якась зміна для нього самого, то хіба в тому, що тепер у нього було менше справ, якими треба було турбуватися. Адміністративні, фінансові, господарські справи, поділи годин, розклади навчання, розподіли учнів — усе це виконував хтось інший. Кардинальна була зміна у складі вчителів, який став чи не втроє більший і був зібраний з провідних педагогів усіх дотогочасних музичних шкіл Львова.

У зв'язку з новим порядком одною з доволі тонких справ була власне зміна на посту директора консерваторії. До того часу був ним Адам Солтис. Він мав вирішальний вплив не тільки в консерваторії, але і в оперовому театрі, в оркестрі й у музичному відділі львівського радіо. Раптом, як на помах чародійної палички, у будинку польського музичного товариства, де він був повним господарем, приміщено державну консерваторію на чолі з директором Барвінським. Сам же Солтис став звичайним професором консерваторії. Знайомство обох чільних музик Львова датувалося від довгих років і, наскільки мені відомо, було завжди коректне. Віком вони були майже однолітки. Обидва вийшли на керівні становища, так би мовити, династично. Солтис успадкував свій директорський пост по своєму батькові Мечиславові, зате Барвінський входив на терен музичної праці у Львові як син Олександра, видатного культурного діяча Галичини. В обох родова культура в'язалася з високою особистою культурою. Так різко змінена ситуація в 1939 році створювала досить велику незручність для них обох. Для нас, молодших учителів, було задоволенням спостерігати, наскільки джентлменські і ввічливі були їхні стосунки саме у той час.

Пост директора консерваторії дав Барвінському добру нагоду помститися на одному з колишніх противників Супрому. Це був відомий нотолюб, хоч і без музичної освіти. Він був прийнятий як постійний працівник новоствореної бібліотеки консерваторії.

Кінець 1939 і початок 1940 року був часом, коли у Львів приїздили численні музичні ансамблі, солісти й окремі композитори з Києва та інших міст. Для нас це були дуже цікаві зустрічі, хоч траплялися й деякі кумедні ситуації. Пригадую збори з нагоди приїзду відомого і в нас композитора й заслуженого педагога Рейнольда Ґлієра.

Його ми знали і з творів з українською тематикою (симфонічна картина «Запорожці», оркестровка цілого ряду творів наших композиторів). Зустріч відбувалася в просторому приміщенні Спілки радянських композиторів. Гість узяв слово і говорив про високий стан музичної культури в Радянському Союзі. Зійшов також і на плекання музики західньоевропейських композиторів і, згадуючи ім'я Роберта Шумана, звернувся до нас з питанням: «Слихали?» Тобто, чи ми про такого композитора чули. Мені й сьогодні незрозуміле, чому наш симпатичний гість поставив нам це питання. Чи він, може, помилився щодо авдиторії і думав, що перед ним самодіяльна музична група аматорів, чи аж так твердо вірив у те, про що й писалося в тодішній пресі, що, мовляв, в умовах панської Польщі не було змоги вести серйозну музичну працю, — невідомо. Найприкрішою була ця справа для наших доморослих прихильників нового ладу. Їх у консерваторії ще довгий час дрочили при кожній згадці про Шумана: «Слихали?»

Ми досить скоро збагнули, що важливу ролю в консерваторії виконує окремий центр: представник партії і його співробітники. Це був тов. Брескін, у руках якого опинилася спора частина справ і вчителів і учнів. Ми помалу звикали, що в нас є всюдиприсутнє «всевидюще око» і «всечуюче вухо». Одним з них була молода вчителька на ім'я Новік. Хоч не українка, вона дуже добре володіла українською мовою. У її справді незвичайному слухові я сам мав нагоду переконатися на одному засіданні членів музично-теоретичного факультету. Це засідання відбувалося в бібліотечній залі консерваторії, і мова йшла про навчання історії музики. Хтось з доповідачів вичисляв різні видані в Радянському Союзі праці і підручники з історії західньоевропейської і, головне, російської музики. Я, нахилившись до проф. Лиська, шепнув: «Але історії української музики немає». «Саме підготовляється, товаришу В.», — несподівано і досить голосно втрутилася товаришка Новік з другого кінця кімнати. Коли мова про партійні впливи в консерваторії, то пригадуються такі, які нас, ще не заправлених у «соціялістичному будівництві», дуже дратували. Бували не раз збори учительського складу з нагоди приїзду декого з видатних музик з Києва. Ми збиралися на визначену годину, президія була готова, гості були вже в залі, звичайно в товаристві Барвінського. «Чому не починаємо?» — нетерпеливимося. Аж десь з півгодинним спізненням входить у залю один з партійних достойників місцевого Львівського управління і тільки тоді збори відкриваються. Для нас це було незрозуміле, що не хтось з видатних музик є в центрі уваги, а хтонебудь з місцевої управи, який, зрештою, виголошував пару втертих фраз і скоро залишав нас з нашими гістьми.

Цікавою новістю для нас, вчителів, були навчальні пляни. Вони були дуже точні й обширні та старанно і вміло складені. Так і видно

digitized by ukrbiblioteka.org

було, що це вислід довголітніх традицій російського музичного шкільництва, яке мало за собою чимало світлих імен. Усі ці пляни були зроблені не тільки російською мовою, але й з головним натиском на російську музику. Взагалі директиви щодо науки в консерваторії йшли просто з Москви, а про Київ як природний центр для наших «західніх областей» не було ніколи згадки.

До функцій, яких до того часу ми не виконували, належала політично-культурно-освітня опіка. Це були т. зв. шефські концерти консерваторії. Як відомо, кожна культурно-мистецька інституція повинна була мати під своєю опікою працівників однієї з установ — урядовців, робітників, вояків та інших — і влаштовувати для них відповідні імпрези. Наша консерваторія мала під своїм шефством місцевий ґарнізон НКВД. Концерти для старшин (з родинами) і вояків ґарнізону відбувалися не часто, але вони були цікавим переживанням не тільки для наших слухачів, але й для нас самих. Учителі, поза безпосередніми учасниками концертів (виконавцями, промовцями, доповідачами), прислухалися до концертів звичайно з горішньої льожі великої консерваторійної залі або просто з балькону. Нам вільно було приходити навіть з членами наших родин.

Перше, що нас вражало, це був гострий поділ наших «підшефних» слухачів на старшин по одному боці залі і вояків — по другому. Друге, це були, сказати б, обрядові перипетії: відкриття, вибір почесної президії тощо. У той час ми вже звикли до частого згадування імени «вождя всіх народів», вставання з місця, оплесків, вибору його до почесної президії тощо, але тут усе було інакше. Його ім'я згадувалося частіше, а при кожній згадці уся авдиторія зривалася з місця як один, неначе на команду, і апльодувала завзято й довго. Для Барвінського ця шефська справа була досить великим тягарем, бо йому доводилося мати справу і з підготовкою концертів, треба було часто як директорові консерваторії виступати з промовами та подяками виконавцям.

До цікавих епізодів того часу належало наше вивчення російської мови. Одного дня наш партійний керівник повідомив, що для учительського складу консерваторії будуть влаштовані курси російської мови. Нас поділили на невеликі гуртки, при чому я попав у гурток Барвінського. Курс вела молода вчителька, дружина одного з старшин, що був тоді з своїм відділом у Львові. Мушу признатися, що наука ішла досить туго. Це було передусім тому, що ми й так були переобтяжені вчительською і музичною позашкільною працею. І таки не дуже хотілося не молодим уже віком професорам засідати до шкільної лавки, чи пак стола. З-поміж учителів-українців чи не кожний умів читати, але, здається, таки ні один з нас не вмів розмовляти російською мовою. Для поляків і євреїв трудність починалася вже від самої азбуки. І от одного разу наша вчителька, знеохочена нашими мізерними поступами в науці, сказала схвильовано:

— Ви, товариші, прикладайтеся пильніше до науки російської мови. Бачите, тепер у вас тут усе ведеться по-українському, але за два-три роки панівною буде тут мова російська і без неї вам не обійтися.

Ми подивилися один на одного великими очима. Сказано було щиро й одверто. В ухах різко зазвучала пісня «Україно моя, Україно!»

Хочу розповісти тут про одну свою зустріч з Барвінським у досить особливих умовах, саме на сцені Львівського оперового театру, та ще й перед повною публіки залею. Десь при кінці 1939 року керівник музичного відділу львівського радіо, в якому я тоді працював, попросив кількох з нас прийти до будинку радіостанції увечорі. Чому — не сказав. Нас зібрали і, не кажучи нічого, повели до якогось недалекого будинку. Звідти — знову без ніяких вияснень — повели з ще одним гуртом до міської ратуші. Там долучили кілька осіб і повели в напрямі оперового театру. Аж тут нам вияснили мету нашого хожденія: у залі відбуваються важливі збори, і ми маємо виступити, як делеґація від місцевої інтеліґенції. Нас вивели на незвичайно сильно освітлену і квітами рясно вдекоровану сцену. Там власне ми зустріли делеґацію від консерваторії з Барвінським на чолі. Наш виступ був короткий, але за той час ми встигли розглянутися по повній ущерть залі. У льожі, всього кілька кроків від нас, ми побачили добре відомі з світлин обличчя маршала Семена Тимошенка і Н. С. Хрущова. Хтось виголосив коротке привітання, і нас скоро вивели з будинку і розпустили.

Місцем моїх постійних зустрічей з Василем Барвінським були, ясна річ, музичні імпрези, влаштовувані місцевими і приїжджими силами. Наше музичне життя не тільки пожвавилося, але й піднеслося на вищий рівень. Доступ до оркестри, камерних ансамблів, оперової сцени, якого так бракувало за польських часів, був тепер для українських композиторів вільний. З музичних подій яскравіше, ніж інші, пригадується мені виконання симфонії-кантати Станислава Людкевича «Кавказ» на слова Тараса Шевченка. Виконавцями були львівський хор і оркестра під дириґуванням Миколи Колесси. Для нас це була перша нагода почути «Кавказ» не тільки в цілому (досі за одним чи двома винятками виконувалися тільки окремі частини, та й то здебільшого при фортепіяновому супроводі), але як слід підготований і добре, професійними силами виконаний. Як сьогодні, пригадую велике, просто потрясаюче враження, яке справив на нас монументальний твір Шевченка-Людкевича. Концерт відбувався у великій залі консерваторії. Перед моїми очима образ проф. Василя Сімовича, який раз-у-раз пробував крадькома утерти сльози з очей, але робити це непомітно не вдавалося, бо він сидів на виду, якраз посередині першого ряду балькону. Разом з нами і з широкими колами слухачів щиро й глибоко сприймав музику свого побратима Василь Барвінський. Нашим розмовам про окремі музичні моменти,

digitized by ukrbiblioteka.org

мелодійні, гармонічні, формальні та інші — не було кінця.

Самі ж слова поета, конгеніяльно передані музикою, були списані неначе з нашої доби, з наших обставин:

Кати знущаються над нами,
А правда наша п'яна спить.

Ми ж були свідками арештів і вивозів людей, ні в чому не повинних, у більшості таких, що терпіли й за попередньої, польської влади. У самому Львові страшні новини розносили час від часу працівники залізниць: на такому то й такому пункті далеких позаміських рейок збирають щораз більше вантажних вагонів. На кого черга?

Мені було відоме, що в деяких випадках люди, близькі до музичних кіл, просили в Барвінського рятунку. Знаю, що він передавав такі справи вгору, тобто особам, які мали можливість звертатися до вищих партійних сфер у Києві. Який був вислід цих старань — не знаю.

КИЇВ 1940 РОКУ

Окремим спогадом збереглася у моїй пам'яті поїздка в Київ ранньою весною 1940 року. Вістка про заповіджений з'їзд Спілки радянських композиторів України облетіла консерваторію ще далеко до того часу. Ми знали, що декому з музик запропонували взяти участь у концертах. Не було сумніву, що поїде ряд старших композиторів, але як буде з молодшими, взагалі яка численна буде львівська делеґація, який буде її національний склад? Тому я таки немало зрадів, коли одного дня мене повідомлено про мою участь у поїздці.

День нашого від'їзду був погідний, і ми з'явилися на залізничому двірці точно і в повному складі. Було, правда, досить холодно, і ми всі вибралися у зимових, здебільшого хутряних плащах. Розташовуючись в окремому, для нас зарезервованому вагоні, наш жіночий інтернаціонал примістився окремо (їхали три з-поміж наших учительок, українка, полька і єврейка). Щодо національного складу цілої делеґації, то найбільшу групу становили українці, меншу євреї, найменшу — всього дві особи — поляки. Такий вибір не був наслідком тенденції чи свідомого фаворизування. У ньому відбився просто стан музичних сил Львова, що витворився після упадку польської держави 1939 року. Видатних музик, таких, як Станислав Людкевич, Василь Барвінський, Зіновій Лисько, Микола Колесса, Борис Кудрик, Роман Савицький та інші, по польському боці, поза Адамом Солтисом, було небагато.

У вагоні ми розмістилися вигідно. Настрій був дружній. Пригадую, як один з товаришів, Йосиф Кофлер, передрочувався з Софією Л. при різних нагодах. Було загально відоме, що вона з-поміж усіх музик найбільше заавансована у вченнях марксизму-ленінізму не тільки знанням, але й своїми переконаннями. Отож скоро після

того, як поїзд вирушив з станції, хтось пробував відчинити вікно. З допомогою хотів прийти Кофлер, мужчина досить кремезний, але коли й йому не вдалася штука, ми зглянулися один на одного і зрозуміли, що вікна забиті і їх відчинити не можна. Тоді Кофлер, вдаваною байдужним голосом, закликав з другого переділу товаришку Л., кажучи: «Зосенко, може ти знаєш, як ці вікна відкриваються?» Вона, не прочуваючи підступу, підійшла до вікна: один рух, другий — і вона, подивившись на нас, зрозуміла, в чому справа. Це була для неї, мабуть, одна з перших конфронтацій комуністичної теорії з практикою. Згодом їй довелося дознати їх більше, але про це мова далі.

Їхалося нам вигідно, в кожного було спальне місце, хоч, правду кажучи, спати не дуже й хотілося. Одне, що це вперше довелося нам бути в такому великому, цікавому, виключно музичному гурті, до того ж без обов'язкових засідань, конференцій тощо, а в безжурній дружній атмосфері. Для мене це була ще одна нагода спостерігати, яке притаманне було Барвінському почуття гумору. Мені аж заздрісно було, як багато цікавих історій він пам'ятав і як тонко умів їх передати. Силою своєї позиції він був властиво головою нашої делеґації, але ні в якому разі не давав нам це відчути. З особливою увагою ставився до Солтиса (у поїзді і під час усього перебування в Києві). Часто дотримував йому товариства, і так було видно, що вважав Солтиса за «свого» гостя в Києві.

Більшу частину дороги ми їхали ніччю. За Збручем на кожній станції повторювалося одне й те саме. Поїзд в'їздить. На пероні метушиться маса людей: чоловіки, сільські жінки з клунками на плечах, військові. Тільки малій частині вдається дістатися до поїзду, інші бігають то в один, то в другий бік, просять провідників, що стоять на дверях вагонів (на зупинках можна було відкривати тільки одні двері, на яких і стояв невмолимий цербер). Дехто пробував силою упхатися: даремно. Поїзд уже рушає, а люди все ще розпачливо пробують, чи не вдасться десь ускочити. Один випадок живо запам'ятався. Це були два червоноармійці, їхали з відпустки. Побачили, що в нашому вагоні місця доволі і старалися переконати водія, мовляв, їм конечно треба до їхньої частини. «Нельзя», — була відповідь. Коли ж вони пробували відопхати сторожа від дверей, на допомогу прийшли цербери з сусідніх вагонів, і нещасним воякам довелося залишитися.

У Київ ми приїхали раннім ранком. Наше приміщення в готелі Інтурист було вигідне і навіть елеґантне. Нас троє — Зіновій Лисько, Борис Кудрик і я, одержали дві просторі кімнати з трьома ліжками. Від першої хвилини приїзду ми були в гарячковому русі. З одного концерту поспішали на наступний, відвідували оперу й консерваторію, довгі години відбували на доповідях і дискусійних сходинах з'їзду. До того наша українська група мала ще свою власну туру. Чи можливо нам було побувати в Києві і не відвідати будинку-музею

digitized by ukrbiblioteka.org

асники і виконавці ювілейного концерту у століття народження М. Лисенка у фойє о у Львові (1942). Сидять зліва направо: І. Туркевич-Мартинцева, Мар'яна Лисенко зитора), Василь Барвінський, М. Сабат-Свірська. Стоять: І. Романовський, о. С. Сап вич, С. Литвиненко, М. Шило (внук композитора), В. Витвицький, Г. Левицька, Л. Турк чів. С. Людкевич, Софія Гавришик, Р. Савицький, Д. Йоха, В. Поляків.

digitized by ukrbiblioteka.org

Тараса Шевченка? У розклад наших зайнять ми пропхали й відвідини катедри св. Софії, в якій довелося в оригіналі побачити старовинні фрески з зображенням гри давніх скоморохів на різного роду інструментах. Ці фрески ми добре знали з численних репродукцій у різних західньоевропейських і українських працях з історії музики. Як тільки була нагода, ми знаходили час, щоб налюбуватися мальовничими краєвидами Києва. Були під Золотими воротами і в Печерській Лаврі.

З'їзд разом з усіма імпрезами давав нам небувалу нагоду перегляду наших столичних мистецьких сил. Концерти сольові, хорові, оркестрові, вистава в опері, влаштована спеціяльно для учасників з'їзду, — усі імпрези були цікаві і стояли на високому мистецькому рівні. Трохи забагато часу на наш рахунок забирали офіційні зібрання, коли на естрадах, удекорованих цілими квітниками, засідали всякі державні й партійні достойники і вибрані музики з-поміж учасників з'їзду. Тоді ніхто не заздрив Барвінському, бо його майже без упину при таких нагодах змушували до виголошування привітів і до спільних світлин при яскравих рефлекторах.

У нас було одне загальне враження з імпрез з'їзду і з наших зустрічей з музиками Радянської України. Ми зустрілися з виявом повної компетентности, точної і всебічної обізнаности з кожним полем творчої і відтворчої мистецької праці. З великою цікавістю ми слухали доповіді і дискусії на сходинах. Вони відбувалися аж трьома мовами: українською, російською і польською. Одна тема повторювалася у різних варіянтах. Це було питання музичного модернізму і — як це деякі промовці вперто повторювали — західньоевропейського формалізму і занепаду музичного мистецтва. Перед українською групою галицьких композиторів ці питання не стояли надто гостро, бо між її членами не було визнавців крайнього модернізму. Так само не новими були для них проблеми органічного зв'язку з народнопісенним мелосом чи приступности його музичної мови для «мас». З уваги на стиль і музичну ідеологію львівські композитори не були далекі від настанов, що їх у Радянському Союзі вважали за обов'язкові чи хоч би бажані.

З-поміж окремих виступів деякі врізалися в пам'ять особливо гостро. Під час з'їзду вперше виконувалася велика хорово-оркестрова «Урочиста кантата», присвячена «вождеві народів». Це був ґрандіозний твір великих розмірів, до виконання якого запряжено різного складу хори, оркестру і солістів, в тому числі одного у ролі кобзаря. Ґекст був Максима Рильського. Музику написав один з видатних композиторів старшої ґенерації. Слухаючи виконання цього твору, ми спостерігали, що і автори і виконавці доклали всіх зусиль, щоб кантата прозвучала якнайкраще, якнайвеличніше. Яке ж було наше здивування, коли на нарадах з'їзду один з дискутантів виступив з різкою критикою «Урочистої кантати». Дехто з нас так і догадувався,

що тут не обійшлося без директив з-поза куліс, все таки цей виступ подіяв на нас дуже пригнобливо. Найбільш принизливим здавався нам факт, що критик (це була зовсім молода людина з Москви, в поведінці якої було надто багато самопевности) закинув кантаті про Сталіна брак щирости з боку композитора. Що значив такий закид у 1940 році — зайве говорити. Під час перерв у нарадах ми обговорювали цей виступ між собою і, якщо не помиляюся, власне Барвінський був одним з тих промовців з нашої делеґації, що на пленумі оспорювали не тільки самі закиди згаданого критика, але й його методи оцінки.

З нарад пригадуються й деякі яскраві виступи промовців, як от слово Костянтина Данькевича, молодої тоді, кремезної і темпераментної людини. Сам я слідкував за тими композиторами, яких до того часу знав тільки з їхніх творів чи з статтей, про них написаних. Мені було дуже цікаво побачити Бориса Лятошинського, Лева Ревуцького, Пилипа Козицького, Михайла Вериківського та інших наших музик. Єдине, що вражало, це були неначе маски на обличчях учасників з'їзду, вираз яких був весь час майже незмінний. Це було видно і на обличчях місцевих музик, і делеґатів з інших частин Радянського Союзу. З-поміж останніх добре пригадую Д. Шостаковича. Нас, членів львівської делеґації, ніхто з ним не знайомив, але під час нарад, а також і під час нашого спільного перебування у готелевій їдальні, ми не раз поглядали в сторону композитора, про якого багато чували до того часу. І мушу сказати, що вираз його обличчя був завжди і при різних нагодах усе той самий. Пригадую, що посередньою дорогою ми довідалися про його враження з фортепіянових творів Барвінського, виконаних на одному з концертів. Як нам переказали, для нього ці твори не були цікаві. У цьому, на мою думку, була вина у виборі творів (якщо пам'ять мене не зраджує, Роман Савицький виконував на одному з концертів «Мініятюри на українські народні пісні» — цикл, який для авдиторії, складеної на три чверті з композиторів і музикознавців, не був з-поміж творів Барвінського найбільш репрезентативний). З інших гостей добре пригадую Арама Хачатуряна, який чи не єдиний тримався вільніше, і до нього доступ не був аж такий трудний.

Під час нашого перебування в Києві не обійшлося й без незручних ситуацій. Спричинником одної з них був таки сам Барвінський. Це було під час наших збірних відвідин у бібліотеці київської консерваторії. Нам показали колекцію книжок і нот, у тому числі й чимало рідкісних видань і унікатів, до яких найбільше з-поміж нас прилипав Борис Кудрик. Після того ми засіли в одній з кімнат, і нам хтось з членів катедри музикознавства розказував про її структуру, про студентів, тематику праць тощо. Не пам'ятаю, як зійшла розмова на Чайковського, але Барвінський дуже захопився цією темою. На основі різних, в тому числі й західньоевропейських джерел і спо-

digitized by ukrbiblioteka.org

стережень, він намагався довести, що Чайковський не тільки тематикою своїх творів, але й походженням і психікою українець. Таке трактування теми було за даних умов слизьке і для наших господарів і для нас. Пригадую, як під кінець розмови один з професорів консерваторії трохи подратовано сказав:

— Ніщо не стоїть вам на перешкоді написати працю чи статтю на цю тему і подати усю вашу аргументацію.

Хоч як точно розплянований був наш час у Києві, все таки тут і там траплялися не передбачені дисонанси. Під час відвідин у одного з музик ми побачили на стіні світлину, на якій стояв він поруч з маршалом Ворошиловим. Дивне у цій світлині було те, що збоку було щось неначе в'язка довгих патиків. Як нам хтось пошепки пояснив, справа була в тому, що на світлині був ще один високий старшина, який згодом попав у неласку, і його довелося закрити чи замазати чимось у роді довгих ліній. У цій самій хаті при багато застеленому столі господар говорив про буйний розвиток української культури під радянською владою, про мистецтво, рідне шкільництво тощо. У розмові брала участь і його дочка, тоді, здається, студентка університету. Під час хвилини загальної тиші молодша доня господарів несподівано сказала, звертаючись до своєї сестри:

— Я не знала, что ты так хорошо разговариваешь по-украински.

Вертаючись ще раз до нарад пленуму, варто згадати, що під час них зовсім несподівано напитала собі клопоту наша товаришка Софія Л. З неї завжди був добрий промовець, і як музикознавець вона належала до кращих у львівській консерваторії. Я сам мав нагоду пізнати її як музику-фахівця під час нашої спільної праці в музичному відділі львівського радіо. Свій виступ на одній з київських конференцій вона закінчила приблизно так:

— Ви плекали головне музику російську і народів Радянського Союзу, ми ж музику Західньої Европи, тепер наша співпраця дасть у своїй синтезі ще видатніші плоди.

Ніхто з нас не звернув особливої уваги на ці слова. Зате «всечуюче вухо» не сподобало собі їх. Десь чи не пів години згодом один з промовців гостро скритикував виступ нашої товаришки. Мовляв, це не вірно, що в Польщі і взагалі в капіталістичних країнах плекається належно музична клясика. Саме в Радянському Союзі розвиваються і поширюються в широких масах кращі традиції музичного минулого усіх часів і всіх народів. Ця лекція, що її дістала товаришка Л., нас сильно вразила. Одне, що справу зроблено з дрібної ораторської фрази, якою вона закінчила свій виступ, а ще більше тон, яким говорили до неї, був куди гостріший, ніж якінебудь критичні голоси, звернені до інших учасників.

Закінчуючи цей спогад про нашу спільну виправу на Київ, хочу згадати, що, крім збірних засідань і відвідин, майже в кожного з нас

були ще й свої окремі справи. Малою групою ми відвідали редакцію журнала «Радянська музика». У мене замовили тоді статтю про Станислава Людкевича (вона появилася у числі 5-6 журнала за 1940 рік). Я мав чимало клопоту з дорученням листа, якого передали мною в Київ у справі когось з вивезених. Барвінський більшою мірою, ніж хто інший з львов'ян, був зайнятий відвідинами у київських музик. Не один з них побував до того часу у Львові і гостював у його домі. Тепер ніхто не хотів пропустити нагоди вітати його у себе.

Від київського з'їзду минуло багато років. І все ж при досконалості людського компютера зафіксувалося і збереглося на диво багато подробиць, розмов і навіть образів. Сьогодні, по 25 роках я все ще виразно бачу широкий гамірний Хрещатик і на його тлі наших двох музик Барвінського і Людкевича, як ідуть вони, захоплені розмовами про щойно виконані на концертах твори чи про заторкнені на дебатах теми.

Запам'ятався ще один образ з останніх хвилин перед від'їздом. Ми підходили до залізничої станції. Перед самим будинком зустріли гурток сільських дівчат. Вони голосно перегукувалися між собою гарною українською мовою. Ми жадібно вслухувалися.

У нашій дорозі додому я мусів бути надто сповнений вражень від з'їзду і дуже вже втомлений, бо коли і як ми їхали — не залишилося в моїй пам'яті нічогісінько.

РОКИ 1941-44

Ой, поля, ви поля,
Мати рідна земля...

Від найдавнішого засягу моєї свідомости, коли я ще хлоп'ячим голоском співав гімн «Цісарю й його краям», европейський Захід, головне ж Австрія і Німеччина були в наших очах країнами не тільки високої культури, але — і то в першу чергу — правопорядку. Доходили, щоправда, вже тоді до моєї свідомости відгомони виборчого безправ'я в Галичині. У нашій родині були в живій пам'яті події, зв'язані з насильством над студентами-українцями у львівському університеті. Найстарший брат Богдан належав до оскаржених у відомому процесі 101. Все таки ці справи складали радше на рахунок поляків і їхніх впливів у Відні, сам же «найясніший» виходив з них цілий і невинний.

Пройшло кілька десятків років, і несподівано з червня 1941 року ми стали віч-на-віч з Заходом, вже як безпосереднім нашим паном і господарем. Зустріч з дійсністю була ударом, з якого ми тільки помалу очунювали. Те, що діялося, переходило межі найбільш кошмарної уяви: звірське трактування полонених червоної армії, відділи яких вели вулицями Львова наче на показ, полювання і винищування єврейського населення міста (одною з жертв упав наш то-

digitized by ukrbiblioteka.org

вариш Йосиф Кофлер), все нові й нові списки розстріляних селян буцімто за опір владі. З сходу стали приходити тривожні вістки про арешти і вбивства українських культурних діячів у царстві Коха. Щойно тепер, багато років після війни, разом з іншими документами відкрито й директиву, що її переслав Кохові Гіммлер, а в ній мова про те, що на поверхні українського народу є тільки тонка інтелектуальна верства, «коли ж її знищити, безголова маса стане слухняною і безпомічною чередою».

Скоро після приходу німецької армії від нас забрали будинок консерваторії, і музичній школі довелося вернутися до тісних стін будинку на вулиці Шашкевича. Ми негайно усвідомили, що гітлерівське господарювання у Львові загрожує пограбуванням і навіть звичайним варварським знищенням наших мистецьких і наукових цінностей. Перед нами стало завдання зберегти від безглуздого знищення цінні пам'ятки і рукописи наших композиторів, в тому числі й велику кількість автографів Миколи Лисенка. Стали питання таких музичних установ, як опера, симфонічна оркестра, музичне радіомовлення, які таки дуже хотілося зберегти у наших руках. Так, не зважаючи на безправність і просто несамовиті обставини, дійсність змушувала нас скоро організуватися й діяти.

Тоді й виринуло питання проводу. Були думки, чи в новому проводі не повинні стати люди, не заанґажовані за більшовицької влади керівними постами. Добре пригадую, що проти такого ставлення справи гостро протестував Людкевич. Він твердив, що справ музичного життя і його очолювання ніяк не слід в'язати з політичними змінами чи режимами. У зв'язку з цією справою пригадую один інцидент. Щойно німці прийшли у Львів, на личаківському цвинтарі відбувалися похорони жертв НКВД, помордованих у тюрмі на Лонцького. Після панахиди, коли громада стала помалу розходитися, хтось з щойно прибулих з-поза Сяну молодих людей кинув у бік Барвінського: «Депутат!» Наш композитор ні трохи не збентежився, а на диво рішуче й голосно сказав, звертаючись прямо до молодої людини:

— Вам треба було тут сидіти, а не втікати поза Сян!

У питанні оперового театру виникло два проєкти. Рішучим промотором першого був Василь Барвінський. Це була думка поставити основою театру оперовий відділ консерваторії, що тоді був у дуже доброму складі і під вмілим керівництвом проф. Романа Любинецького. Цей відділ мав за собою ряд вистав, виведених на рівні доброї оперової сцени. Другий проєкт просували українські театральні кола з Володимиром Блавацьким і Левом Туркевичем у проводі: поширити вже діючий театр на ширше розвинену оперову ділянку. Історія львівської опери пішла цим другим шляхом, який виправдав себе понад усякі сподівання. Збагачений досвідченими оперовими силами з центральних українських земель, наш оперовий театр дуже скоро розвинувся блискуче.

Досить рано виявилося, якого типу і рівня люди керують справами культури в Генеральному Губернаторстві. Один з референтів видавничих справ був з професії стрижем. Пам'ять моя зберегла одне речення, що його написав я у вступі до популярної книжечки про Лисенка. Воно було приблизно таке: «Микола Лисенко мав велике значення не тільки для музичного, але й для всього тогочасного культурно-національного життя України». Німецький цензор це речення викреслив. Коли ж я запитав про причину, його відповідь була буквально така:

— Про національні справи вирішуватиме фюрер після закінчення війни.

Організаційно ми оформились у Спілці українських музик. У нашому приміщенні в будинку на вул. Підвалля, недалеко від українського центру Львова — вулиці Руської, ми сходилися ранніми годинами майже щодня. У тому самому будинку були й інші мистецькі спілки і наш спільний Літературно-мистецький клюб разом з своєю їдальнею.

Одного осіннього ранку 1941 року я, як звичайно, відчинив важкі залізні, штудерно прикрашені двері, пройшов досить довгим коридором і попрямував до сходів угору. Тут на дорозі стояв ґестапівець, не дозволив мені вийти на сходи, а звелів стати в заглибленні під сходами. Аж тоді я побачив там невеликий гурток людей, переважно з персоналу клюбової їдальні. За хвилину-дві хтось інший увійшов у будинок, і з ним сталася та сама процедура, що й зі мною. Невдовзі показався у дверях Барвінський з своєю грубою течкою в руках. Ставши разом, ми не змогли знайти ніякого вияснення того, що діялося. Не пригадую, після якого часу нас стали групами виводити і вантажити до відкритих досить містких поліційних автомашин. По боках засіли поліцисти з машиновими пістолями в руках. Куди нас везуть? Як тільки авта вирушили, нам здавалося, що везуть нас на залізничу станцію. Один-два закрути — і наші авта стали перед височенною брамою уславленої у Львові тюрми на вул. Лонцького. Ми в'їхали на широке подвір'я. Там побачили багато людей, старших віком і молодих, жінок і чоловіків, не бракувало й священичих ряс. Усі стояли довгими рядами під мурами тюрми, обличчями до стіни. З голосною лайкою розставили під стінами й нас. Розглядаючись крадькома, я зауважив на невеликій віддалі від нас Станислава Людкевича.

Шепотом передали нам сусіди, що подібні арешти, серед українського населення Львова відбулися у різних збірних пунктах і що тюремні камери вже майже виповнені. Стояти довелося довго, цілими годинами. За цей час багато людей викликали до канцелярійних приміщень і одних — особливо підлітків і старших віком — випускали на волю, інших розводили по камерах. Раптом подвір'я стряслося від

digitized by ukrbiblioteka.org

пострілів: це посипалися кулі у одне з горішніх вікон, з якого арештанти надто сміливо розглядали, що діється на подвір'ї.

Пізнім вечором зібрали нас посередині подвір'я й розподілили чвірками. Ми, музики, на всякий випадок зібралися в одному ряду і з того часу старалися не розлучатися. Хтось, що стояв недалеко від Людкевича, хотів прислужитися йому і звернувся до одного з ґестапівців, мовляв, пускали ви на волю старших людей, а ось тут ще одна старша людина. Офіцер підійшов ближче, глянув Людкевичеві в обличчя (композиторові було тоді 62 роки) і гукнув:

— Що? Цей молодий парубок?

Довелося залишатися на ніч. Нам дали якоїсь подібної до кави рідини і по кусневі хліба. Після того нашу досить велику громаду, яких двісті людей, почали розводити групами по різних поверхах. Нашу групу запхали у невелику квадратову площу при кінці одного з коридорів; кажу, запхали, бо справді тіснота була просто нестерпна. По годині чи двох місця стало більше, і нас розвели по коридорах та поставили попід стінами. Кожний коридор був замкнений і відгороджений від сходів.

Грубо заґратовані вікна, залізні двері до сходової клітки, а найбільше довгий ряд однакових тюремних дверей з маленькими скляними квартирками — це були образи досить добре знайомі мені ще з давніх молодих літ. Один з моїх конфліктів з органами справедливости Речі Посполитої був таки досить серйозний. Тоді відбувалася більша акція польської влади, заплянована для стероризування українського населення Коломиї і її околиць. Арештовано було і зібрано у військових арештах добрих кілька сотень наших людей. Нас тримали більше тижня у тісних і до меж напханих камерах. Іронією заносило від назви вулиці, на якій нас тримали під замком: це була «Алея вольносьці». Частину арештованих перевели в тюрму при окружному суді, де ми пробули кілька зимових місяців.

Тепер, після двох десятиліть, довелося відновити свій тюремний досвід у Львові на вул. Лонцького. Тюрма була виповнена майже виключно молодими людьми, з яких велика більшість мала вже тюремну заправу. Зате мені було дуже цікаво спостерігати, як реаґують на це досить незвичайне становище наші два музики-сеньйори. Добре пригадую, з яким спокоєм і гідністю витримували вони всі перипетії тодішнього арешту. Ми ж не могли знати, як і чим воно закінчиться. Все таки ніхто не бачив у них ні сліду перестраху чи розгублености, не почув ні слова нарікання.

Ніколи не забуду, як вони сиділи на брудній тюремній долівці, спершись плечима об стіну і вели розмови про розклади зайнять у Музичному інституті, про не закінчені ще вступні іспити і про найближчі концерти.

Нічні години тяглися помалу, а втома таки дуже дошкулювала. До того ще була журба за сім'ю: що там діється, чи робили там хатні

труси? Мені не давала спокою думка про одну ще зовсім молоду знайому, що приїхала з Буковини без належних документів і тепер при нагоді трусу могла попасти просто в руки Ґестапо. Так само «нелеґально» жив тоді в нас брат моєї дружини.

Заздрісно дивився я на тих, що, спершися об стіну, дрімали або таки спали. Мене дратував розмірений крок кованих чобіт ґестапівців, які цілу ніч без перерви маршували з одного кінця коридора в другий, і знову сюди, і знову назад. Їх служба полягала на тому, щоб з автоматичними пістолями в руках проходжуватися серединою коридора і наглядати, щоб не було яких контактів між нами і арештованими, замкненими в камерах. А, до речі, всякі записки і головне — цигарки мандрували через ковані двері безупинно. Десь над ранком прийшов на зміну трохи старший віком вартовий. Після кількох поворотів туди й сюди раптом підійшов до нашого гурту. Звертаючись до Барвінського, запитав:

— Ви хто такий за фахом?

Почалася розмова. Йому було цікаво довідатися, що під його рукою композитори й професори консерваторії. Про себе він сказав, що він учитель з Східньої Пруссії. Розмова скоро зійшла на, як він казав, «протинімецькі дії українців». На те Барвінський не стерпів і сказав з притиском:

— Ви, німці, знамениті вояки, але найгірші політики у світі!

Німець остовпів і не знав, що відповісти.

Ранком, після ще однієї порції рідини і куска хліба, нас вивели знову на подвір'я і поставили чвірками. Стояння продовжувалося довжелезними годинами і, здавалося, було поза можливостями витримати. Аж під вечір нас по одному викликали в канцелярію, списали особисті дані і — випустили на волю.

Чи мав цей тюремний епізод якесь значення для дальшого ходу наших праць і зайнять? Хіба те, що ми вели свою роботу обережніше, а у всякому разі не послаблювали її. А пізнати, з ким маємо діло, було не без користи.

Прийшов 1942 рік, сторіччя з дня народження Миколи Лисенка. У широкій і різноманітній програмі, якою Львів відзначав цю дату, Барвінський брав дуже активну участь. Мені не довелося бути свідком усіх цих подій з лисенківським роком зв'язаних, бо якраз у той час треба було сидіти в Криниці та лікувати рамена від ревматичних болів. На мене припало тільки одне завдання: влаштування лисенківської виставки. Як виявилося згодом, завдання досить ризиковане. Виставку почав підготовляти Зіновій Лисько, але — перешкоджений — мусів відмовитися від її закінчення. Мені довелося перевезти, поділити і розставити усі матеріяли та остаточно оформити розкладену на одну велику залю і дві менші кімнати виставку. Зібралася тоді сила силенна експонатів, друкованих творів Лисенка, рукописів, листів, світлин, портретів, книжок, газетних статтей та

digitized by ukrbiblioteka.org

інших пам'яток. На почесному місці — червона китайка, що нею покрита була домовина Лисенка під час похоронів 1912 року. Її кияни передали на пам'ятку львівській делеґації. У той час Василь Барвінський подав мені велику допомогу і в підготовній праці і в зібранні матеріялів з Музичного інституту та з його родинної збірки (не треба забувати, що з Лисенком у тісних взаєминах був ще батько Олександер).

Для ілюстрації часу і обставин, свого роду правного безправ'я, в якому велася наша робота, хочу згадати один епізод, зв'язаний з виставкою. Для її мистецького оформлення запрошений був мистець Михайло Дмитренко. На його думку, потрібно було дістати кілька килимів для декорації центрального місця виставки з великим постументом Лисенка. Ми обидва звернулися до львівської жіночої кооперативної робітні і на нашу особисту поруку дістали кілька гарних килимів. Відбулося багатолюдне святкове відкриття. Другої днини вранці я побачив, що усі килими до одного зникли безслідно з залі. Що нам робити? Повідомляти поліцію про влом і крадіж було не тільки не доцільно, а й небезпечно. Хто міг передбачити, що станеться, коли до виставових заль прийдуть німецькі поліцаї?

Нам обом з мистцем Дмитренком треба було немало попелу, коли ми йшли в кооперативну робітню з такою вісткою! Яке ж було наше здивування, коли нас прийняли з зрозумінням і приязною усмішкою.

У зв'язку з ювілейним роком Миколи Лисенка пригадуються мої часті зустрічі з особою, що була тоді в особливо близьких взаєминах з Василем Барвінським. Це була Мар'яна Лисенко, дочка композитора. Їй жилося у Львові нелегко. На терені оперного театру, в якому вона працювала концертмайстром, ставилися до неї, на мою думку, без належної уваги. Ця достойна жінка і видатна музично-професійна сила заслуговувала уважнішого ставлення. Власне Барвінський був з тих осіб, що, сказати б, рівноважили і влегшували їй роки львівської праці. У мене збереглася світлина, зроблена у фойє Львівського оперового театру кілька хвилин після закінчення святкового концерту на пошану Миколи Лисенка. На передньому пляні посередині сидить Мар'яна Лисенко поруч з Барвінським.

Мені годі переповісти тут усі дії, що зводили нас разом і в'язали в 1941-44 роках. Я мав нагоду бувати у нього вдома, зустрічатися у згаданій уже «головній квартирі» при нагоді шкільних зайнять, бачитися на концертах, доповідях, в опері — при найрізнородніших нагодах. Попри воєнний гамір, все таки не раз бували години тихих, інтимних розмов на музичні теми, часто при відкритому фортепіяні. Для кращої ілюстрації своєї думки про даний твір чи окрему гармонічну чи іншу проблему — Барвінський сідав до фортепіяна і, схиливши голову вниз, грав. Удар, чи точніше — дотик його рук, давав виразистий, але м'який звук, який приємно було слухати. Пригаду-

ється окремо розмова досить незвичайного змісту. Ми говорили про його «Сумну пісню» для скрипки з фортепіяном. Я мав можливість слухати її не один раз у доброму виконанні. Гарно грав її, між іншим, скрипаль Євген Козулькевич. Мені подобалася тема пісні та її розвиток, як також і багата фортепіянова партія. Коли я говорив про цей твір з Барвінським, він не погоджувався з моєю оцінкою. Як він казав, сама музична ідея, закладена в твір, була невисокого льоту. Згадуючи цю нашу суперечку, жалую, що не маю під рукою «Сумної пісні». Варто було б ще раз спробувати збагнути, хто тоді був ближчий до правди і чи не говорив з Барвінського надмірно гострий самокритицизм.

З музичних імпрез виразніше запам'яталися деякі, можливо, не так з уваги на свою мистецьку вартість і рівень, як через свою особливість і незвичайність. Одною з них був концерт нової маршової пісні. Це був вислід свого роду акції між письменниками й композиторами: дати нову, не плаксиву, бадьору пісню широкого вжитку. Виконував хоровий ансамбль радіостанції, складений майже виключно з добрих солістів. Тоді виконували й одну з пісень Барвінського. Другою такою імпрезою був концерт, чи точніше — показ української педагогічної літератури. Барвінський говорив вступне слово й давав пояснення до окремих творів чи циклів. Тоді він знайшов кілька добрих слів і про мій цикл українських народних пісень для фортепіяна в чотири руки. Сама ж педагогічна музика наших композиторів була дуже близька його увазі. Як Лев Ревуцький у Києві, так Василь Барвінський у Львові створював довкола себе атмосферу, сприятливу для появи і росту нових музичних талантів.

Чимало забулося з тих років постійної гри з вогнем, постійної небезпеки в умовах безправ'я, яке було у т. зв. Генеральному Губернаторстві. Та власне діяльність мистців була одним з виявів нашого опору. Блискуча праця оперового і драматичного театрів, жива діяльність літературно-мистецького клюбу і — не на останньому місці — праця музик.

І знову, як кілька років до того часу, одна подія врізалася особливо в пам'ять тому, що ми її глибоко переживали. Це було ще одне виконання «Кавказу» Шевченка-Людкевича. Цим разом виконував хор опери, зміцнений додатковими хористами, і симфонічна оркестра під керівництвом Лева Туркевича. Перше виконання симфонії-кантати (вона виконувалася тоді чи не тричі) я мав нагоду слухати в льожі оперового театру, сидячи поруч з Барвінським. Там було місце й для самого Людкевича, але він весь час стояв у дальшій частині льожі, і намовити його сідати, та ще в першому ряду, — не було сили. І знову, як минулого разу, слова і музика «Кавказу» полонили нас і проймали до глибини. Ні Барвінський, ні інші з-поміж присутніх музик не пробували приховувати виявів свого зворушення.

digitized by ukrbiblioteka.org

На цьому мої спогади про Василя Барвінського могли б закінчитись, якби не тривожні думки, що постійно вертаються і не дають супокою. Що сталося з спадщиною композитора в роки його ув'язнення і десятилітнього заслання углиб СРСР? Що сталося передусім з недрукованими творами? Чи зберігся той фортепіяновий секстет, яким ми колись так любувалися?

Недалеко від стола, на якому я пишу ці рядки, стоять на поличці рядом уставлені томи Української Радянської Енциклопедії. Імени Барвінського там немає. Його не згадали навіть у «Нарисах з історії української музики» (Київ, 1964), хоч там є окремий розділ про стан музичної культури в Західній Україні до 1939 року. Та це даремно. Ім'я Василя Барвінського вже вписане в аналах історії української культури, і то не звичайними, а світлими літерами. Воно вписане як ім'я одного з її найвидатніших творців-композиторів, одного з найбільш своєму народові відданих трудівників, однієї з найбільш шляхетних постатей нашого недавнього минулого.

ІВАН КОШЕЛІВЕЦЬ

«СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА В УРСР»

Книжка розміром на 380 стор. містить широкий критичний огляд сучасної радянської літератури з низкою екскурсів в історію її становлення, літературних портретів тощо. Крім того, на матеріялі найновішого часу автор обговорює тенденції й перспективи дальшого розвитку літератури в УРСР.

Ціна книжки: в Німеччині 12 н. м., у США — 3,40 дол., в ін. країнах відповідник останньої суми в перерахуванні на місцеву валюту.

*

Цінним доповненням названої книжки є

«ПАНОРАМА НАЙНОВІШОЇ ЛІТЕРАТУРИ В УРСР»

Ціна книжки: в Німеччині — 10 н. м., у США — 2,95 дол., в інших країнах відповідник останньої суми в перерахуванні на місцеву валюту.

Замовлення на обидві книжки приймає —

Verlag „Sučasnist", 8 München 2, Karlsplatz 8/III, Deutschland.

БОРИС ОЛЕКСАНДРІВ: З ДРЕВНЬОЄГИПЕТСЬКИХ ПАПІРУСІВ

(За Анною Ахматовою)

ФРАҐМЕНТ

(Остракони Дейр ель Медині

1078, 1079)

Уночі я проходив повз хату її,
Я постукав — ніхто не озвався на стукіт.
Гарна ніч, щоб стояти на варті.
О засув, я б хотів відімкнути тебе!

Брамо! Ти — моя доля,
Мій добрий дух.
За тобою, по той бік, заріжуть бика —
Це офіра твоїй непорушності,
брамо!

На заріз приведуть
Круторогого велетня — жертву для брами.
А малого бика — це для тебе,
замок!
Жирну гуску — для вас, завіси!
Жир — він буде нехай для ключа!

Кращі кусні бика —
Підмайстрам головного теслі,
Щоб він засув зробив із тростини,
А двері з соломи.

Хай приходить Брат, коли хоче,
Він застане відчинений дім,
Він застане відчинений дім,
Знайде постіль, укриту тонким полотном,
А в постелі — прекрасну дівчину.

digitized by ukrbiblioteka.org

І та дівчина скаже мені:
«Дім належить володарю міста».

ТУГА ЗА МЕМФІСОМ

(Папірус Амастасі
IV, 4, 11-55)

Бачиш, серце моє неспокійне втекло,
Полетіло в знайомі краї,
Поспішило на південь, туди, де Мемфіс.
О, коли б я спокійно усидіти міг,
Дожидати його повороту,
щоб серце
Розказало, що чути при Білій стіні!

Я безрадний, усе в мене падає з рук,
Бо нема мого серця на звичному місці.
О, візьми мене, Птаху, в Мемфіс
принеси.
Невідривно дозволь приглядатись
до тебе.
Цілий день моє серце у мріях,
А в грудях в мене серця нема.

Зла недуга ослабила тіло моє,
Слух закрився мій, очі зболіли дивитись,
Всі слова помішались і голос охрип.
Милосердний, дозволь же до нього дістатись!

ПЛАЧ ІЗІДИ ПО ОЗІРІСОВІ

(Папірус Бремнер-Рінд
6, 27-7, 16)

Я — жінка, я найкраща своєму мужеві,
Твоя дружина, сестра твоя,
Прийди до мене скоріше!
Бо я хочу, я прагну побачить тебе,
Я давно вже не бачила твого лиця —
Тьма навколо нас, тьма —
хоч і Ра в небесах.

Небо збилось з землею і тінь залягла.
Моє серце горить від тяжкої розлуки.
Моє серце горить, бо стіною
чомусь відділивсь ти від мене,
Хоч не міг ти знайти в мені зла,
не було в мені зла.

Городи наші знищено, сплутано
наші дороги.
Я шукаю тебе, бо я прагну тебе побачити.
Я у місті, в якому нема захисної стіни.
Я так хочу твоєї любови до мене.
О прийди! Не лишайсь там один!
Не лишайся далеко від мене!

Подивись, син твій Гор жене Сета
до місця страти.
Я сховалася в березі й сина сховала твого,
щоб помстити за тебе,
Бо недобре так бути далеко від тебе
І нестерпно для плоті твоєї.

У видавництві «Пролог» вийшла з друку книжка

Юрія Шереха

НЕ ДЛЯ ДІТЕЙ,

збірка статтей про сучасну українську літературу з передмовою

Ю. Шевельова

Ціна примірника — 3,95 дол. або відповідна сума в іншій валюті. У Німеччині — 14 н.м.

Замовляти у видавництві «Сучасність».

---

digitized by ukrbiblioteka.org

ЕМАНУЇЛ РАЙС:

ЕСТЕТИКА Й ЕТИКА

(Закінчення)

6

Рація примату етики — в конечності розв'язувати проблеми за чергою їх нагальности. Звичайно, виконувати на грамофоні Бартока в кімнаті людини, яка вмирає, — не личить. Але помилкою було б на цій підставі робити висновок, що виконувати Бартока не належить ніде й ніколи, бож люди мруть безнастанно.

Бо коли заборонити музику, від цього смертність не зменшиться ні на йоту. Хоча б уже й тому, що першорядний піяніст може виявитися бездарним хірургом або економістом. А як заборонити все, крім марксизму, — смертність дуже й дуже зросте.

Розуміється, ми чудесно розуміємо, що нагальніше боротися, наприклад, з хворобами чи партійною інфільтрацією, ніж грати на роялі чи писати вірші. Але насправді в житті питання майже ніколи так не ставиться. Різні види діяльности відбуваються порізнено, у різних плянах, які лише поверхово й рідко дотикаються. Особливо у великих містах від мене до мого сусіди на цьому самому поверсі, а ще тим більше до мешкання суміжного будинку звичайно буває так безмежно далеко, що часто ми можемо прожити поруч усе життя, нічого один про одного не знаючи і не бувши навіть знайомі. У людському організмі кровоносні судини, що по них струмує кров у протилежних напрямах, іноді так тісно переплетені між собою, що їх майже неможливо відокремити один від одного без пошкодження.

Світ складається з світів, замкнутих і викінчених у собі, непроникливих один для одного, і кожен з них має свою внутрішню конечність і закономірність. Кожна людина має своє призначення, кожне середовище досягає своєї мети своїми засобами, незалежно від інших рівнобіжних течій, подібних тільки на око, насправді ж безмежно далеких одна від одної.

Державна мудрість міститься в тому, щоб усім цим сплетінням шукань, шляхів і прямувань не заважати, щоб творити й підтримувати зовнішні рамки, достатньо широкі й гнучкі для того, щоб безперешкодно вміщати необмежену кількість найрізноманітніших і найскладніших форм буття, що не заважають одна одній у розв'язанні своїх особливих завдань. При цьому досконалість і місткість держав-

ного організму ніяк не залежить від обсягів географічного простору, який він покриває. Ми бачимо, що населення величезних територій СРСР чи Китаю живе в безперервному й нестерпному пригнобленні, що там усім тісно, незалежно від наявности безмежних просторів, майже зовсім не заселених і не використовуваних. Величезні простори Бразілії й Канади вимагають ще багато наполегливої праці для опанування їх людиною. Тоді як, навпаки, мініятюрні, часто докраю перенаселені такі держави, як Данія, Бельгія, Ізраїль створили для свого населення і для всіх родів діяльности сприятливі умови розвитку в свободі й достаткові. Не зважаючи на обмеженість простору, кожен в них знаходить потрібне йому для життя місце, а молодь — поле для застосування своїх сил і здібностей.

Фактор людської волі і здібностей виявляється багато більше впливовим, ніж «об'єктивні» кількісні можливості.

Найліпшим доказом неможливости звести дійсність до утилітарного знаменника, а отже й непотрібности цього є нерівномірний розподіл обдарувань між людьми. Обдарування різні не тільки величиною, але й якістю. Мені здається, що на світі немає людини, позбавленої будь-якого обдарування чи покликання. Біда лише в тому, що життєві умови пригноблюють більшість людей своїм тягарем і перешкоджають не тільки практично використовувати, а й усвідомлювати своє обдарування.

Мені здається, що в умовах повної й справжньої свободи, до якої людство доб'ється, не зважаючи на всі перепони матеріялізму й машинізму, розвиток специфічного обдарування кожної людини може бути забезпечений. Це й буде розв'язанням соціяльного питання. Таким чином людство може бути звільнене від конечности пригноблюючої важкої праці, що коріниться в багатьох не розв'язаних завданнях улаштування життя.

Якби кожен мав можливість, замість праці, віддаватися творчості за своїм уподобанням, загальний економічний рівень життя був би багато вищий, ніж тепер, як і продуктивність кожної людини зокрема.

А розподіл вроджених обдарувань зверху здійснюється так, щоб при повній продуктивності всіх людей всі потреби всіх були задоволені. Свобода — шлях, що веде людину з сучасного стану вимушеної обмежености й пригноблення до природного розквіту можливостей всіх і кожного. А тоді й утиск свободи не буде можливий. І це не утопія. Спостереження над сучасним недосконалим і стражденним людством виявляє, що кожного разу, коли першій-ліпшій людині (крім хворого) реально дається свобода розвитку, — досягається не передбачений своїми якостями й розмірами позитивний наслідок.

У категорію хворих я включаю також людей, спотворених різними формами матеріялізму, бо, бувши лжею, матеріялізм неминуче перетворюється на хворобу, коли людина сприймає його як керівництво до життя, не усвідомлюючи собі його руїнницької природи.

digitized by ukrbiblioteka.org

У цьому відношенні приналежність до упривілейованих кляс суспільства часто буває ще більш згубною, ніж злидні. Бо розвиток обдарування пропорційний не матеріяльному забезпеченню, а духовим якостям оточення.

Особлива частою перепоною для розвитку обдарування є трудність своєчасно постерегти, що саме якась людина мусить робити. Поганим поетом буде той, хто лише приблизно, помацки дізнав свою причасність до поезії. Десь зовсім близько біля неї лежить його призначення — те, заради чого його й створив Бог. Трапляються поети, часом дуже уславлені, у яких усе таки видно, що поезія не була справжнім покликанням їх життя.

У Франції дуже яскравим прикладом може бути Поль Кльодель. У нього можна знайти одну-дві справді виняткові поезії, але кожен, хто знайомий з творчістю Кльоделя в цілому, ясно бачить, що ця людина, що так багато й хаотично писала і що від неї безсумнівно подеколи відскакують іскри геніяльности, — десь глибоко, тяжко і цілковито помилялася стосовно себе самої. Звернність увагу на той факт, що все ним написане у більшості не тільки невчитне, а й неможливе для вимовлення вголос, все невдале. По-справжньому він не був і драматургом з Божої ласки, як Стрінберґ, О'Ніл чи Лейвік. І драми його — топтання на одному місці і часом псування окремих дуже сильних місць.

Наприклад, сильна його драма «Спочинок сьомого дня», в якій китайський імператор іде в царство смерти, щоб знайти причину загибелі його імперії і, як це можливе, рятунок для неї. Засіб порятунку він знайшов: він у конечності пильнувати відпочинок сьомого дня (звідки й назва п'єси). Але він повертається з закритим тканиною обличчям, і ніяк не відгадаєш, яка таємниця на цьому закритому обличчі. Після зняття покривала виявляється — обличчя імператора вкрите проказою... Залишається незабутнє враження. Можна і ще знайти в його спадщині кілька не менш сильних місць. Але не зважаючи на ці поодинокі винятки, двотомове видання його театру в бібліотеці «Плеяди», що має понад дві тисячі сторінок, читач не може подолати, як і перший-ліпший радянський соцреалістичний роман.

Здається, що Кльодель ближчий до свого покликання був у прозі: у коментарях до св. Письма, хоч і тут він не рівня Розанову або клясикам середньовічного єврейського «драша». Врешті, справжнім поетом він виявився в статтях про мистецтво. Його книжки про Китай («Пізнання Сходу») і Японію («Чорний птах у ранковому сонці»), де Кльодель прослужив дипломатом, мають незабутні сторінки. Є чудові місця в нього й у працях про мистецтво Західньої Европи. Кльодель, дивлячись на картину, може заглибитися багато далі, ніж більшість фахівців, і, крім того, він часто воскрешає словами суть її поетичного чару з незабутньою чіткістю.

Але я все таки не певен у достеменності навіть його книг про мистецтво. Дивлячись на цілість, маєш враження, що ця виняткова лю-

дина так і не здолала по-сократівськи «пізнати самого себе», і тому велична на перший погляд будова його творчої спадщини ризикує скоро піти в забуття. Та вже й тепер Кльодель належить до класиків, яких, за дошкульним висловом Оскара Вайлда, радше хвалять, ніж читають.

Не менше болюче й прикре враження справляє творчість американського письменника Езри Павнда. Либонь найбільш живе, що має дані витримати іспит часу — це його ранні, в більшості короткі вірші „Personae". Це низка стислих, навіяних старогрецькими епітафіями мініятюр, що досягають широкого діяпазону, покриваючи великі площі простору і часу. В них Павндові вдалося часто небагатьма словами схопити й віддати суть якоїсь історичної миті чи мистецького стилю. Це — заслуга. Але що сталося з Павндом далі, я й досі не розумію: гарячкове кидання в усі боки, від книг до людей, з Китаю до трубадурів, від віршів до полеміки й ерудиції, завжди гостро, завжди цікаво, але завжди уривчасто й неприродно напружено. Опубліковані досі його листи також не кидають достатнього світла на суть того, чого він домагався, але так і не подолав.

Скоро після цього він заплутався в гігантській, так і не закінченій до самої смерти ... анфіляді? епопеї? ахінеї? — ніхто точно не зуміє її означити, залишену під назвою „Cantos". Таких окремих „cantos" назбиралося близько 120. Кожен з цих розділів звичайно присвячений якійсь окремій культурі чи проблемі. Окремі уривки приємно нагадують „Personae", часом посиленого кольориту й переконливого вислову. У деяких інших випадках Павнд знаходить нові й сильні ноти на вічну тему минущости всього живого. Але в цілому його „Cantos" теж вимагають багато терпіння й доброї волі, в кінцевому рахункові не виправданої. Павнд рвонувся десь угору і в далечінь і ... зірвався. Або заблудився.

Поезією його спадщина не обмежується. Слідом за „Personae" хочеться відзначити виключний, але парадоксальний успіх його переспіву класичної книги стародавніх китайських віршів «Ші-Кінґ». Не хочу говорити про переклад, бо Павнд поводиться з оригіналом більш ніж вільно й примхливо. І знову таки ця книга, яку багато й талановито перекладали на європейські мови (в тому числі навіть Артур Велей) — теж живе в цьому дивному зборищі варіяцій та вигадок, яке залишив нам Павнд.

І з прози його видно, що це людина надзвичайно розумна, своєрідна, щира, вчена, але ... й тут таки трудно вірити в майбутнє залишених ним часом гострих і цікавих книг, як і Кльоделя чи Стефана Ґеорґе, який стане для нас третім прикладом виняткової особистости, що лишила глибокий слід в історії літератури, навіть коли хочете — світової, але в чомусь вирішальному зазнала невдачі.

Ґеорґе достигав важко й повільно. Щойно під двадцять сім років йому вдалося вперше заговорити у віршах власним голосом, у збірнику «Книги пастухів ...» Вершка він досягнув у «Килимі життя»

digitized by ukrbiblioteka.org

в тридцять два роки. Після цього почався спад, що тривав до самої смерти, яка спостигла його в 1933 році на вершку світової слави. Над могилою його ледве не побилися гітлерівці з ліберадами за честь оголосити його своїм однодумцем.

А ось уже сьогодні ставлення німецької літературної молоді до Ґеорґе — байдуже. Навіть не подратоване, як, наприклад, до Ґергардта Гавптмана, якого одверто не люблять і осміюють. Ні, ще гірше — його просто не помічають. Коли зайти в розмову про нього, висловлюються з байдужою похвалою і переходять на інше. Не зважаючи навіть на ліпші його вірші про природу й аристократичні сади — «Рік душі» і «Килим життя». Пізніші його помпезні «пророчі» збірники просто вже не існують. І, доводиться визнати, — заслужено. Пророком, не зважаючи на свої найліпші наміри, безкорисність і широту поглядів, Ґеорґе не був. Найпіднесеніші й найгуманніші його думки висловлені явно непереконливо і довір'я не викликають. Такі поеми, як «Людина і чаклун», не зважаючи на правдивість висловлених думок і все ще відносно високу словесну культуру, викликають тільки посмішку.

Так, у «Році душі» культура німецького поетичного слова досягає незрівняної висоти. Таких, з усіх поглядів досконалих віршів не писав по-німецьки ніхто, навіть сам Ґете. Вони — вершок, понад який либонь уже й нема куди йти. Але як вони бліднуть поруч з першими-ліпшими гострими й шорсткими в своїй гнучкості рядками Морґенштерна! Де їм до ґрандіозних фантастичних картин, повних гарячої, хоч і стриманої сердечности Ґеорґа Гайма чи до моторошних, що проймають до кісток, пейзажів Тракля! Чи до глибоких проникнень у саму суть природи Оскара Лерке!

Дійшло до того, що багато сучасних критиків воліють переклади Ґеорґе, ніж його оригінальні твори. І слушно. Тут для передачі чужих думок й образів придається його незрівняна культура вірша. Але ... його Бодлер — не Бодлер і його Данте — не Данте, а що посередні вірші голляндського поета Альберта Вервея кращі в перекладі Ґеорґе, ніж в оригіналі, змушує пошкодувати, що Ґеорґе, поруч з Верверм, не помітив багато кращих поетів: Гортера Клооса, Вустейна і великого Ґвідо Ґезелле, батька всієї нової голляндської поезії.

І все таки, не зважаючи на невдачу і його перекладів, доводиться визнати, що десь тут близько була достеменна ділянка творчости Ґеорґе. Особисто я ставлю вище від усього іншого його короткі літературно-критичні нотатки в журналі „Die Blätter für die Kunst".

Ґеорґе посідав і високу культуру, і тонкий смак, і критичне чуття. Крім того, він щиро любив мистецтво. А це важить понад усе. Такі люди завжди є найкращими критиками. В цьому й цінність його перекладів: вони є своєрідним критичним висловом про перекладаних поетів.

Завдання знайти й визначити свою неповторність — надзвичайно важке, і рідко кому вдається його подолати. Його розв'язка майже

збігається з сократівським «пізнай самого себе». Але в цьому — найвище призначення людини на землі. Кожен з нас ніби запечатаний сургучем лист, посланий світові від Бога. Обов'язок наш — відкрити цей лист і повідати світові про його зміст. Кожен лист — єдиний, і коли я цього завдання не виконаю, ніхто інший на світі за мене цього не зробить, і якесь слово Боже так і не дійде до людей, десь якийсь промінь світла не засяє.

Чи повіли світові Кльодель, Павнд і Ґеорґе про те, що доручив їм Бог сказати нам? Сумніваюся. А коли й повіли, то якось криво й уривчасто. Так, ніби трудячись над відкриттям коверта, попсували вкладений у нього лист, від якого до нас дійшли тільки клаптики.

Деякі люди вважають, що легше зірвати печатку з Божого листа, люблячи свою дружину, виховуючи дітей, доглядаючи в тиші свій город. Не знаю... можливо. Найбільші чудеса світу найменш примітивні.

Людина ж, яка не знайшла своєї виключности, майже завжди нещасна — їй важкий і її неуспіх у приблизності (це категорія старшин, що йдуть у відставку в ранзі капітана) і невдячна праця, на яку вона засуджена при неможливості для неї творчости.

Основна проблема людського щастя як особистого, так і гуртового у тому таки, наведеному вище сократівському заповіті, тобто в умінні своєчасно пізнати свою єдиність. При цьому треба пам'ятати, що не вистачає її знайти (що теж не легко!). Треба її також будувати й розвивати. Людина, що пізнала свою єдиність, тим самим не є чиїмось суперником, і в принципі їй забезпечений успіх, бо, бувши єдиною в своєму роді, вона незаступна. А знаючи свою неповторність, людина знайде в собі й волю, потрібну для її реалізації.

Проти рожна обдарованости й призначення не підеш, як і проти ніби примхливого закону любови, який часто спонукає нас обирати партнера, за всіма об'єктивними даними (навіть з зовнішности) менш привабливого, ніж інший. Але й справжня любов не витримує ніякої приблизности і жадає тільки єдиного.

7

На земній кулі живе три мільярди єдиних у своєму роді і незаступних істот, кожна з яких є центром світу й метою світобудови. Егоїст помиляється тільки в тому, що вважає себе єдиного центром світу й метою світобудови, тоді як насправді ним є кожна людина.

Кожному з нас траплялося зустрічати шлюби не між єдиними (хоч... хто може вичерпати ці таємниці до дна: шлюб з свідомого розрахунку може насправді, незбагненними Божими плянами, об'єднати єдиних, без їх відома. Певно, так воно в дійсності часто й буває), і при тому вельми достійні, часом ліпші від шлюбів «з кохання». Бож і шлюб з любови часто теж санкціонує помилку, непорозуміння, тим-

digitized by ukrbiblioteka.org

часове засліплення пристрастю і т. п. Але й достойний шлюб з розрахунку — це наче б випадок, коли поет з ласки Божої становиться бухгальтером або зубним лікарем. Часом — не поганим (хоч і ніколи не блискучим). А до того ще й зразковим батьком родини. І скільки разів це все таки виявляється врешті-решт трагедією, хоч і прихованою від людського ока. У найліпшому випадкові стається згубне марнування дорогоцінних можливостей. Який жах, якби доля Івана Франка склалася так, щоб він став аптекарем або нотарем! У цьому ж криється корінь багатьох недосконалостей земного буття.

Не випадково закон любови дійсний і в ділянці покликання, обдарування. Воно є формою любови і живиться з того самого джерела. Фройдівське „Verdrängung" підтверджує це. Не дарма багато жінок ревнують своїх чоловіків до їх фахових зацікавлень, які цілковито поглинають всю їхню увагу.

Антиномія між раціоналізмом і духовістю й тут виявляється особливо різко. Уся справа в тому, чи виявити довіря до Бога, до вищих сил, що керують долею світу, в тому, що в кінцевому рахункові вони все влаштують найліпше для всіх і кожного, навіть коли кожному з нас доводиться переживати багато важкого і навіть трагічного, — чи, скинувши з рахунку Провидіння, заходитися все перекроювати за своїм власним розумінням.

На щастя, можливості людського втручання в ці вирішальні, судьбоносні питання любови все таки обмежені. Любов один з найупертіших фактів, з якими доводилося мати справу не самому тільки Леніну.

Скільки людство себе пам'ятає, суспільство, родина й інші колективні одиниці ставлять на шляху любови найрізноманітніші перепони. Від стародавньої мітології й фолкльору вся світова література повна розпачливих стогонів закоханих, яких розлучають жорстокі рішення батьків, соціяльне оточення та ін.

Про покликання й говорити не доводиться. Основа соціяльної структури майже всіх суспільств до найновішого часу, а великою мірою і в нашу добу, зводиться в кінцевому рахункові до того, щоб юнак обирав не той фах, який він любить, а той, який йому належить прийняти силою «об'єктивних умов», тобто мертвих правил чи чужих інтересів. Тут грає ролю і спадковість, і звички інертного оточення, і далекосяжні розрахунки несумлінних політиканів.

Коли така поведінка ще мала якийсь сенс у солідно збудованому релігійно-традиційному оточенні, побудованому на глибокому знанні реальних особливостей складових його характерів, то в нашу добу повного відриву від метафізичного коріння буття кожна стороння претенсія на свободу вибору молодих людей — нічим не виправданий злочин.

Любов до жінки, як і любов до своєї справи, до якоїсь ділянки життя — це Боже рішення, яке нашим втручанням може бути тіль-

ки попсоване. Тут потрібне довір'я: кожному Бог дає той дар, який він вважає потрібним для своїх таємничих цілей, не приступних нашому розумінню. Розподіл обдарувань між людьми не випадковий, хоч і здається інколи на перший погляд позбавленим якоїсь доцільности. Ніби найгірший з сучасних плянувальників влаштував би все це геть раціональніше! Пощо стільки літературознавців? Де дівати філософів і малярів? Нам більше б інженерів для термоядерних досліджень або слюсарів для металюрґії!

Але видно, що філософи й малярі більше відповідають якимось ґрандіозним таємничим плянам, які стільки ж розумніші від усього того, що ми можемо вигадати, скільки структура людського тіла ефективніша навіть від найдосконалішого кібернетичного робота.

Крім того, коли плянувальник орудує майже виключно статистичними, графічними й іншими кількісними факторами, не зважаючи на реальну живу людину, світові божеські пляни ураховують долю всього живого на землі, не обмежуючися даними окремих втілень, взятих як закінчена цілість.

Один визначний французький адміністратор недавно сказав мені: «Тим гірше для тих, хто не вміщається в наші діяграми, для кого немає в них відповідної клітинки». В СРСР або навіть в США з цього погляду, звичайно, ще багато гірше, невмолиміше. Ми стоїмо перед жахливою загрозою тиранії навіть не людей, навіть не мерзотників, а в тисячу разів страшнішого — графічних діяграм. Так зручніше, так простіше для нас, — кажуть нам високі адміністратори. А скажіть, будь ласка, нам, простим смертним, що нам до ваших зручностей, до виправдань вигадуваного вами вашого лінивства й черствости. Хіба для того ви сидите нагорі, щоб вам було зручно нами управляти?

Майбутня революція мусить відбуватися під гаслом: «Мир людям, війна діяграмам!»

Навіть у лікарні лікар менше дивиться на хворого, а більше на папірці, на яких графічно зображені наслідки лябораторних досліджень. Діяграма — межа раціоналізації, з якої випорожнений слід живого життя. Отже, не йдіть добровільно в полон діяграм, хоч і як принадно вони накреслені, від них ще важче буде вирватися, ніж з кайданів радянського марксизму.

У кожному разі надприродність кожного обдарування, його невмістимість ні в який ланцюг причиновостей, його незбагненність розумом (ні батьки, ні навіть всі нам відомі предки Ґете ніяк не пояснюють його появи, і він аж ніяк не є навіть сумою їх складників) вказує на наявність пляну, не приступного контролеві нашого розуміння, світу платонівських прообразів, лише блідим відображенням якого є наша дійсність.

А хіба неповторність, обдарованість і любов явища не того самого порядку, що й естетика?

digitized by ukrbiblioteka.org

Примат етики над естетикою, не зважаючи на свою уявну принадність і навіть переконливість, виявляє тільки поверхове недомисліє, однобокість і може довести і доводить лише до помилок.

Бож естетика — майже єдина можливість, якою ми диспонуємо для проникнення в таємничу область підводних каменів, у якій корениться все суще. Етика не виходить за межі нашої свідомости. А от природа сумління, без якого етика втрачає всю свою ціну, уже набагато таємничіша. До того ж її веління далеко не завжди збігаються з оцінками етики. А на випадок вагання ясно, що треба завжди в першу чергу діяти у відповідності з сумлінням. Воно безпомилковий показник найправильнішого вчинку в кожному окремому випадкові. Етика — лише бліда схематизація даних сумління.

Світло, яке випромінює естетика на нас самих і на світ, — споріднене з світлом сумління. Естетична помилка чи ґандж безпомилково свідчить про наявність пізнавальної помилки або етичного ґанджу. Згідно з Талмудом біблейська проказа ганьбить того, кого вона нападає, тому що вона є виявом назовні прихованих гидких думок і намірів її носія. Коли перше-ліпше явище не в ладу з естетикою, то це найвірніший показник того, що в ньому самому щось не гаразд.

Я сказав би так: навіть естетична досконалість часто виявляється недостатнім доказом досконалости буття, але кожне відхилення від неї — незаперечний доказ прихованої вади, моральної чи матеріяльної. Ні Ленін, ні Маркс, ні Сталін, ні Ґеббельс красунями не були. Цей факт варто взяти до уваги. Звичайно, в щоденному житті часто негарні люди виявляються кращими й ціннішими від уродливих. Людина, яка почала б керуватися в оцінці свого оточення виключно критерієм краси, не раз ошукалася б.

Але при наших намаганнях відгадати людину з обличчя, збагнути її риси, вираз, рухи ми самі часто резюмуємо наші висновки словами: у нього «приємне» обличчя, а в іншого — «неприємне». І керуватися такими висновками в життєвих рішеннях часто корисно для справи. А це ж оцінки естетичного порядку.

Коли кажуть: «У нього гарне обличчя, але в ньому відчувається щось неприємне», — то ж і ця оцінка чисто естетична. Естетика не однозначна і не менш складна, ніж сама дійсність. Гарне, але чимось неприємне обличчя свідчить про подвійність характеру його носія, на наявність у нього гріхів поруч з чеснотами.

Замість того, щоб заперечувати обґрунтованість естетичного критерія, правильніше було б його поглибити, уточнити, нюансувати. Тоді ми навчилися б розрізняти негарне (естетично й етично) в зовнішності, з першого погляду привабливій. Бож часто трапляється, що предмет чи навіть людина, яка на перший погляд здавалася гарною, при уважному розгляді може виявитися навіть нестерпно огидною. І навпаки. Скільки разів люди закохувалися не відразу, з першої зустрічі, а щойно придивившися до іншого.

Так само буває й з мистецькими творами. Найціннішими звичайно

виявляються ті, які виграють від повторного повертання до них. Найліпші вірші, які ми знаємо напам'ять. Тут відограє ролю звичайно й те, що деякі вірші (не завжди кращі) запам'ятовуються легше, а інші трудніше, але звичайно важливіше захоплення, душевне піднесення, з яким ми читаємо вірші і часто до них повертаємося.

Вірші, які змушували мене в гімназії вивчити напам'ять, я вже давно забув, а пам'ятаю те, чого ніколи не виучував, а лише полюбив і повертався до нього стільки разів, що воно врізалося в пам'ять.

Тільки видатні твори витримують таке повторне повертання до них читача, глядача, слухача. Платівку з балядами Шопена, виконаними самим Корто, ми з дружиною по десятьох-дванадцятьох разах перестали слухати, а «Пори року» Вівальді чи квартети Бартока слухаємо вже сотні разів і будемо слухати, поки живемо на світі, хоч багато з того вже й знаємо напам'ять.

Слабий твір, навіть як він з першого разу й справляє на нас враження, звичайно не витримує другого читання. Так, наприклад, я пам'ятаю, що коли я був ще гімназистом, «Жан Крістоф» Ромена Роллана справив на мене досить сильне враження, і я за короткий час проковтнув усі десять томів. Але коли якось по війні я опинився в дощову осінь у французькому селі, де, крім «Жана Крістофа», нічого не було, то, не зважаючи, на мій спогад про гімназійні роки, я ніяк не міг піти далі двох-трьох десятків сторінок.

Особливо ж цінні ті твори, які від повторного повернення до них виграють. Наприклад, Бодлера, Емілі Дікінсон я люблю дедалі більше і розумію глибше, хоч і сам уже не пам'ятаю, скільки разів їх читав. Так само глибоко входить у моє життя і порівняно недавно відкритий мною чудовий голляндський поет Герріт Ахтенберґ. Серед українців — Свідзінський і Антонич. «Шлях невідомого» І. Качуровського читаю вже третій раз і, мабуть, буду читати ще.

Іноді виходять несподівані наслідки. Наприклад, Рільке я довго читав, а потім кинув — надокучило. Зате Христіян Морґенштерн росте й росте в моїй душі, як і трагічні юнаки — Гайм (особливо він!) і Тракль.

Коли я відбував військову службу, з поетів при мені був лише Шеллі. Я так усюди носив його при собі, що старшина розгнівався і посадив мене на тиждень до карцеру без Шеллі, і я досі пам'ятаю, що то був один з найпохмуріших тижнів мого життя. Потім Шеллі поступився місцем Кітсові до такої міри, що я того зовсім забув і вже знав напам'ять купу віршів Кітса.

Але з того часу, як (років десять тому) я відкрив Беддеза, я закинув і Кітса, і вся англійська поезія втілилася для мене тільки в Беддеза й Марвелла.

Так що естетичний критерій зовсім не поверховий, він вимагає тривалого й глибокого єднання з улюбленим предметом. Естетичне й змістове значення тієї самої риси може виявитися діяметрально протилежним залежно від контексту, в якому вона поставлена. Як добро,

digitized by ukrbiblioteka.org

так і зло рідко бувають тривалими, остаточними. Основна властивість переважаючої більшости людських характерів — їх пливкість, змінність: те, що нас обурювало вчора, може захоплювати нас сьогодні, і навпаки.

Але звичайно реальність настільки складна, що й тут не можна забувати про вирішальну важливість саме першого враження. Майже завжди саме воно виявляється найправильнішим. Але це з причини не його гостроти, а синтетичности, після якої починається аналіза і ми губимося в деталях.

Як філософська дисципліна, естетика не є тільки окремим випадком, що стосується спеціяльної области, вона першооснова, конечна для побудови всієї решти. Філософська система, побудована на естетиці, завжди буде глибша, гнучкіша, багатогранніша, ніж система, побудована на логіці й навіть діялектиці. Естетика — найважливіше джерело для розуміння світу в цілому і найзагальніших законів його буття.

8

У наші дні боротьба між етикою й естетикою досягла особливої гостроти. Вона стала навіть однією з кардинальних проблем доби, посідаючи на перший погляд непропорційно супроти своєї питомої ваги багато місця.

Проблема естетики виявилася проблемою свободи, а її гонителі — просто гнобителями людської особистости. Від естетики вимагають навіть не служіння етиці, що було б хоч і помилкове і навіть шкідливе, але все таки якось зрозуміле. Тепер від естетики вимагають незаперечного, рабського послуху цинічним велінням грубої сили.

Як і належало сподіватися, таке насильство не довело до жодних позитивних результатів, не давши ніякої користи навіть самим гнобителям. Тільки естетика безнадійно і, можливо, непоправно заниділа.

Є скільки хочете прикладів, які незаперечно доводять, що якість мистецької продукції зворотно пропорційна партійному тискові. Не знайшлося на світі письменників, для яких партійна програма виявилася б теплим весняним сонцем, що сприяє ростові зелені, хоч навіть у практиці концтаборів відомі випадки капо, які знайшли в каторжній праці якийсь позитивний вихід для їх енергії.

На честь літератури й мистецтва треба сказати, що в їх середовищі таких капо не знайшлося. У гіршому випадкові знайшлися тупі й похмурі, явно бездарні потакувачі, погоничі типу Корнійчука чи Суркова. Тільки ж їх писанина — зовсім не література.

У нашу добу вияснився нерозривний зв'язок мистецької творчости і свободи. Навіть у найталановитіших письменників пригноблених компартією країн на кожному кроці видно, як вимушена партій-

на лжа знижує рівень твору. Я навіть сказав би, що чим письменник талановитіший, тим таке зниження наочніше й разючіше.

Досвід показав, що естетика пов'язана не тільки з свободою, а й з щирістю, правдивістю, справжністю.

Нарешті, було б найгрубішою помилкою вважати однозначною етику. І в цій ділянці існують гострі конфлікти й напружена боротьба, сумніви й коливання, складна проблематика і важливі, хоч подеколи й ледь помітні нюанси.

Багато правильніше й плодотворніше розглядати історію людства як боротьбу різних етичних принципів, ніж різних економічних інтересів.

Невірно було б людину ідеалізувати, лишаючи поза увагою її невситиму жадобу, самолюбство, а часом і схильність до безглуздої жорстокости. Бож, одверто кажучи, нема на світі нічого потворного, нищого, огидного, що хоч на коротку мить не опановувало душі кожного з нас. Не думаю, щоб на всьому світі знайшлася хоч одна людина, яка не має чого приховувати. Навіть справжня святість (а як винятково рідко вона трапляється!) виявляється не у відсутності зла, а в опануванні його.

Невинність, наївність — ще не справжня святість. Усе питання в тому, як триматиметься невинність, зустрівшись віч-на-віч з справжнім злом. Справжня святість та, яка переможно витримує весь натиск гріха, пізнавши зло на власному досвіді, але зумівши впоратися з ним і перетворити його на добро.

Але стільки ж помилково було б впадати в протилежну крайність: не бачити в людині нічого, крім егоїстичних зацікавлень і тваринних інстинктів. І не тому, що це було б негідно чи прикро, а тому, що це теж дійсності не відповідає. Навіть найниціша, найпідліша й найогидніша людина, імовірно, навіть Сталін чи Айхман, такою себе не вважає. Така людина, як вони, діє не в ім'я зла (що було б легковажною дитинністю з лубкових романів), а в ім'я спотвореного, скаліченого, перекручено зрозумілого добра. Вони погані в першу чергу тим, що не завжди шукають навіть для найпідліших і найогидніших злочинів виправдання. Вина їх у легкости, з якою вони виправдують свої власні злочини, і в невмолимій звірячості, з якою вони карають найменші помилки інших.

Людина створена так, що вона не могла б жити, не вважаючи себе виправданою, а інших винними, хай навіть і шляхом тривалого самообдурювання. Викиди сумління з'являються в час порушення рівноваги між самовиправданням і тягарем реальних власних гріхів. І коли людина здібна на викиди сумління, вона ще не втрачена. Шлях назад для неї ще не закритий.

Але й сумління було передбачене теоретичним матеріялізмом. Маркіз де Сад, якого охоче читали і Достоєвський, і Маркс, і Ленін, вказує, яким чином можна добитися притуплення уколів сумління: для

digitized by ukrbiblioteka.org

цього треба, глушачи перші пориви сумління, робити якраз зворотне тому, що воно засуджує. Після кожного такого вчинку викиди сумління будуть слабші за попередні, поки таким чином воно не заглухне остаточно. У таких книгах Сада, як «Філософія в будуарі» або «Діялог між малярем і вмираючим», дано справжні рецепти створення бездушних і безликих роботів, яких так цінують ватажки нашої доби на всіх ділянках. Таким чином з людини витруюється все людське, все те, заради чого варто жити на світі, що становить вартість і радість життя. У кінцевому рахункові шлях цей оманний. Убивство сумління в душі людини досягається ціною вбивства в людині здібности до радости. Зрештою, такі панове, як Айхман чи Сталін, ніколи не бувають по-справжньому щасливі.

Взагалі ж книги Сада корисні тим, що в них матеріялізм ніби зриває з себе машкару і постає в своєму справжньому, не прикрашеному, оголеному, треба сказати, далебі непривабливому вигляді, без жодних полемічних застережень, як у Маркса чи Енґельса. При тому видно, що Маркс і Енґельс проповідували те саме, прагнули до тієї самої мети. Сад — ніби навиворіт пошитий їхніми руками сардак.

Той факт, що навіть такі безнадійні злочинці, як Робесп'єр чи Гіммлер, Айхман чи Сталін та їм подібні, все таки змушені шукати для себе етичні виправдання, доводить непереможну могутність етичного імпульсу в людині.

Ніхто не буде заперечувати влади релігії над людським розумом ні в минулому, ні навіть у сучасному. В чому ж її сутність, як не в проповіді любови й добра, співчуття й допомоги, як не в високих і прекрасних формулах моральних заповідей, від Мойсеєвого декалогу і Конфуцієвих книг до євангельських притч і мусулманських хадитів? У чому таємниця влади над душами сотень мільйонів людей такої постаті, як Будда? Скільки б Сталіни й Робесп'єри всіх відтінків не лізли з шкіри, ніколи їм не здобути такої полум'яної відданости мільйонів сердець, які без жодного примусу добровільно віддають себе Христові і праотцеві Авраамові, Будді й Маркові Авреліеві, згадуючи про них з надією в час важких випробувань.

Заперечувати могутню силу добра над людським серцем так само наївно, як малій дитині, вийшовши на вулицю, думати, що всі дяді «добрі». Справжнє пізнання людини в усій її суперечній складності, у всій її трепетній невловності — справа не легка і не кожному марксистові приступна.

Ризикувати життям заради грошей може або дурень, або людина, засліплена жадобою. А на війні і навіть у революції гріш ціна таким бійцям. Насправді людина ризикує життям тільки за свій ідеал добра. Хай цей ідеал мало вартий, перекручено зрозумілий, хай людина стосовно нього ошукалася, але доки вона в нього витривало вірить, вона не пошкодує життя на його захист. А історія рухається не банківськими операціями, а на полі бою. Цього жоден марксист запере-

чити не зможе. Чи має це означати, що найсміливіші й найбезкорисніші юнаки всіх часів і народів, тіла яких вкривають поле битви історії, — всі були дурнями, і тільки марксистські догматики вперше відкрили нам цю істину?

Звичайно в боротьбі релігій і народів, що становить основну тканину історії людства, справа не обмежувалася етикою. Боротьба звичайно точиться за чи проти цілого якогось комплексу вірувань, понять, почуттів, звичок і т. п., як повітря сприйманого людиною підсвідомо з раннього дитинства. По суті за «своє» і проти «чужого». А коріння цього «свого» чи «чужого» заглиблюються в таємниці езотерики. І все ж вони нерозривно пов'язані і з поняттям добра і зла. «Своє» завжди розглядається і сприймається як втілення максимуму добра, ототожнюється з добром. Тому етичній проблематиці не бракує ні складности, ні суперечностей. Різні культури виробляють не лише різні стилі одягу, приладдя чи мистецьких творів, але й етики.

Звичайно в етиці кожної з великих культур чи релігій першаліпша людина, хоч і як далеко від них вона стоїть у часі й просторі, конечно знайде собі немало цінного. Я був приголомшений, читаючи вперше переклад розшифрованих Ерманом староєгипетських афоризмів і немало корисного зачерпнув з них, а Чуанґа-Цзе кожного разу, коли повертаюся до його дивної, виняткової книги, сприймаю як брата, який мені багато ближчий, ніж мій сусіда по квартирі — комуніст, учитель математики. Несподівано близькими й рідними виявилися мені і перекладувані щойно тепер на еспанську мову мудреці давньомехіканських ацтеків.

І одночасно, відставши колись від своїх супутників в Афґаністані й опинившися на кілька днів серед тамошніх мусулманів, я відчув, що вони мені чужі. Не мова була тут перешкодою. Ми з ними сяктак порозумілися по-англійськи, а ще більше усмішками й дружніми жестами. Але я усвідомлював, що це — поверхове, а в глибині — ми «різного поля ягоди». Був приємний їх, взагалі властивий побожним мусулманам, глибокий спокій. Але за його межами розкривалася якась, не зрозуміла мені, холодна порожнеча, і я був радий, коли черговим автобусом зміг відбути до Кабулу, до «своїх» европейців, до звичного, хоч і остобісілого комфорту й хвилювання.

Або хоча б наш сучасний Захід. Поряд з єврейсько-християнською етикою, що відходить, виникла, наприклад, охрищена занепадницькою етика Бодлера-Ніцше. Думаю, що означення її іменами двох найяскравіших представників ближче до дійсности, ніж «декадентство», яке є просто несерйозною лайкою.

Про Бодлера ми вже говорили. Моральна проблематика Ніцше навіть ще більше загострена і, головне, більш різносторонньо опрацьована. В суті речі, не зважаючи на полемічні випади в «До генеалогії моралі» і в кількох афоризмах з «Воля до влади», він не заперечує цінности етики нашої єврейсько-християнської культури, він лише

digitized by ukrbiblioteka.org

вимагає в кожній етиці — справжности. Він ставить під наголос іноді не ті вартості, які вважаються найціннішими: сміливість, силу волі, стійкість.

Він перший правильно зауважив етичну неповноцінність негарного добра. Але головна його заслуга в тому, що він перший дав приклад того, що я назвав би етичним пейзажем. Етику не можна звести до дотримання чи недотримання того чи того морального припису. Справа тут не в написаних на папері «правилах», а в усій складності людських взаємовідносин. Подача милостині жебракові може бути позбавлена будь-якого змісту автоматичним жестом, як і поганим вчинком, коли, наприклад, при цьому підкреслити чи не приховати почуття своєї вищости над ним чи огиди до його потворности й неохайности. Або, наприклад, зробити йому закид, що він, мовляв, не працює і проп'є поданий йому гріш.

У цих і цим подібних випадках від милостині ліпше відмовитися. Але милостиня може бути й добрим ділом, коли вона подана так, що наш контакт з жебраком його підбадьорив, зігрів або якось інакше був йому приємний.

Але головне ще й не в цьому, а в загальній фізіономії людини, у можливому рисунку всього її морального виду. Кожний вчинок людини здобуває своє справжнє значення лише в світлі всієї сукупности її особистости й долі. Справа в тому, щоб людину правильно зрозуміти, поставити кожну подробицю на відповідне місце.

Усі ми блукаємо, помацки шукаючи правильного шляху. Ніцше — трагічний випадок сильного й доброго духа, переможеного невиліковною, саме нервовою хворобою. Його ґрандіозне зусилля волі, освітлене розумом виключного калібру, зазнало краху під тиском непереможного фатуму. Тому хоч і які зиґзаґи робила його свідомість у часто напружених шуканнях рятунку, картина трагічної величі титанічної боротьби з долею, наприклад, у «Волі до влади» етично багато цінніша від літеплих мудрувань комфортабельних пасторів буржуазної провінції.

Так само ж стояла справа й з іншим титаном, поверженим безсилістю власного тіла, — з французьким письменником Антоніном Арто, який безнадійно зруйнував своє тіло й душу після невдалої спроби піднестися до вершин об'явлення.

Зрештою, хоч і які значні й достойні міркування про ці трагічні пориви, етика людства нашої доби, можливо, на щастя для всіх, пішла іншим, більш творчим шляхом. Серед найнадійніших відзначу Рене Ґенона, який намагається повернутися до першоджерел тисячолітньої мудрої традиції, з якої виросло все сучасне людство, а також шлях Рудольфа Штайнера, який, зовсім не заперечуючи цінности традиційних джерел, кликав людину вперед, до майбутнього, шляхом розкриття й розвитку закладених у кожному з нас безмежних можливостей удосконалення.

Але навіть і найліпші мудрі вчителі не зможуть виконати за нас те, що кожен з нас повинен виконати сам на своєму власному досвіді, своїм власним горбом, на свою відповідальність. Вони можуть лише вказати нам напрям і поділитися з нами своїм великим досвідом.

У цьому трудність, але й захоплюючий інтерес нашої доби. Для нас нема вже рятунку шляхом простого приєднання до будь-яких уже наявних релігій чи інших організацій. Ні християнство, ні єврейство, ні іслям, ні буддизм як такі вже не можуть нікого врятувати, навіть допомогти у справжніх труднощах. Вони лишаються тільки джерелом, з якого людина може зачерпнути вказівки — як їй бути. А як ці вказівки використати, застосувати до життя, про це кожний уже мусить подумати сам, беручи на себе всю повноту відповідальности за прийняте рішення.

Сьогодні найправильніший висновок з кожного вчення той, що людина має йти сама своїм власним шляхом, зовсім вільно, але й з повною свідомістю відповідальности за свій вибір. Це набагато трудніше, ніж автоматичне слідування «за всіма», але наскільки привабливіше!

За середніх віків основну антиномію етики становило протиставлення віри й добрих діл. У наші дні, у світлі нагромадженого століттями досвіду, це питання виглядає набагато складніше: віра стала занадто однозначним, а тому й недостатнім поняттям.

Давно відомо, що «віра гори рушить». Але віра буває різна, і, перш ніж зрушувати гори, вона занадто часто й охоче в першу чергу рухає сокирою на інакомислячого. Виявилося, що можна вірити не лише в Бога, а й у Диявола, не в сотворений світ, а в пригноблюючу гоголівську «пошлость» і навіть робити її своїм знаменом і в ім'я її знищувати всіх, що його не приймають.

Навіть коли взяти віру в найліпшому розумінні цього слова, і тоді вона виявляється лише особливо яскравим спалахом полум'я, що легко й швидко гасне, а то й зародком, що не зміг розвинутися.

Що ж стосується добрих діл, то відомо, що Робесп'єр і Дзержинський любили пустити сльозу над розквітлою трояндою і над відданістю сухомозкої старої, що стромляє ще один ніж у спину «ворога народу».

А тому, замість дещо штучного поділу на віру й добрі діла, було б либонь корисніше ближче придивитися до природи людської особистости. Ми вже бачили, що у кожному доброму ділі дуже важливе — як воно зроблене. Часто саме цим воно й відрізняється від злого. Але відтінків тут не менше, ніж у виразі обличчя людини, що прийшла до мене шукати праці чи пропонувати мені нову справу. І вони не менш важливі. Кожне діло, і добре і зле, в певному розумінні анґажує долю, міняє її ходу в невідомому напрямі. На кожному кроці ми бачимо, як з добра народжується зло, і навпаки.

Кожен знає, що є «добрі» й «погані» гроші, до яких небезпечно дотикатися при найбільшій скруті. А буває така допомога, яка нібито

digitized by ukrbiblioteka.org

розв'язує пекуче питання, але від неї не буде щастя. Як і може бути таке злочинство, яке в кінцевому рахункові обернеться добром.

З цього всього, звичайно, не виходить, що коли я маю хліб, а мій ближній голодний, то я не повинен його нагодувати, або що не треба допомогти старій людині чи каліці зійти по східцях у метро. Але небезпечно було б зводити проблему етики до такого мінімуму.

Як я вже не раз твердив у моїх попередніх статтях, вся справа, суть і сенс усього, імовірна мета існування людини, — поруч з перемогою над смертю (при чому обидва ці моменти нерозривно пов'язані), — це досягнення абсолютної духової досконалости, тобто святости.

Врешті-решт світ улаштований так, що я не можу допомогти нікому. Я — безсилий, навіть як я директор департаменту чи професор хірургії. А коли мені й доводиться нагодувати голодного чи підтримати того, що падає, то це лише щасливий випадок, подарований мені Богом. І тільки. Бути знаряддям Бога в справі добра настільки приємне, що я навіть сумніваюся, чи відмовився б від такого задоволення навіть найзавзятіший злочинець чи непоправний матеріяліст.

Але в переважаючій більшості випадків, якраз найсерйозніших, — я безсилий. Допомогти може тільки Бог. Тому суть питання не в тому, щоб у Бога вірити (віра може спокійно дрімати в камізельці), а в тому, щоб прислухатися до його голосу, уміти його вловлювати. Лихо моє в тому, що я не знаю, чого саме Бог від мене хоче. А тому живу помацки в пітьмі, помиляюся й сам падаю ще частіше, ніж ближній.

Найправдоподібніше, Бог хоче від мене реалізації моєї єдиности. Інакше він мене не сотворив би єдиним. Треба розвивати в собі чуйність до того, що й коли треба чи не треба говорити й робити. Найчастіше навіть виявляється, що Бог хоче від нас не слів, а дій, мовчання й стриманости, що й є найтрудніше.

Уміння жити — дуже нелегке й не просте завдання. Воно вимагає безнастанного відновлення порушуваної рівноваги, обережного маневрування, не тільки, щоб самому не розбитися об підводне каміння, а й щоб необережним словом чи жестом не перерізати чужу горлянку в області духовій, не так помітну, як горлянка тілесна.

Життя — бурхливе море, у якому кожен з нас — корабель, який гойдають хвилі в найнесподіваніші боки. Ми повинні виробити в собі достатньо стійку рівновагу для того, щоб ніякий шквал не міг нас перекинути. Треба досягнути такого стану, коли, незалежно від зовнішніх обставин, рівновага відновлюється сама собою.

Тому життя — мистецтво, ніяк не менш трудне, ніж поезія чи музика, воно й вимагає подібних якостей. Попри все інше, мистецтво, тобто естетика, являє собою ще й блискучу школу життєвої мудрости.

Особливо яскраво це висловлене, наприклад, в таоїзмі, у знаменитому «Тао Те Кінґу» Лао Тсе з його вказівкою на могутність води,

основану на її податливості, гнучкості, на її здібності набувати форму кожної посудини. І саме в цьому — верх сили.

Але я не буду зайве цитувати ці всесвітньо відомі тексти найвищої в світі мудрости, бо довелося б цитувати майже все. Хай читач сам поцікавиться й познайомиться з «Тао Те Кінґом», хоча б у перекладі на европейські мови.

Головне таоїзм спрямований проти всякої метушні, проти ґвалтування природної ходи речей. Найглибша мудрість — іти за ритмом всесвіту, а не свавільно його порушувати, усуватися від боротьби, заліковувати рани, а не завдавати їх, не «чинити добро», а бути в злагоді з самим собою і з усім світом у кожну мить свого життя.

У світі безперервно діють сили, що спрямовують все на добро, непомітним і незрозумілим для нас чином. Найкраще, що ми можемо зробити, це — не заважати їм, менше висувати наперед своє «я», менше втручатися в творчо-мудру мовчанку життя: трава росте й без нашої допомоги. В кінцевому рахункові така лінія поведінки виявляється найправильнішою й для самого себе. Діяти треба тільки тоді (але тоді вже з усією енерґією, настирливістю й сміливістю, на які ми здібні), коли не наше втручання, а наша бездіяльність була б порушенням гармонії, коли ми ясно відчуваємо, що те чи те треба сказати чи зробити. І тоді ніякі перепони не повинні вже нас зупиняти. Раз схвалене рішення мусить бути перетворене в дійсність з залізною конечністю, хоч і якими б труднощами чи небезпеками воно мені загрожувало.

При цьому вкрай небезпечно й шкідливо обдурювати себе, здаватися на арґументи, які штовхають нас в напрямі найменшого опору, хоч і які переконливі вони нам здавалися б. Для цього не може бути ніяких зовнішніх, наперед установлених правил. Тут все — питання чуття. Слідувати треба завжди тільки за тим спокійним, глибоким внутрішнім почуттям, яке стоїть за думкою й емоціями, так глибоко, що поверховому матеріялістові може здаватися, що воно взагалі не існує.

З логікою треба бути обережним. Вона багато частіше буває джерелом помилок, ніж правильних думок. Бо ніщо велике, навіть у раціоналістичній науці, ніколи не було створене при дотриманні тієї чи тієї розумної методи. Це вірний шлях неплідности, рутини, ваґнерівського школярства.

Усі великі думки й діла (до числа яких я зараховую й великі твори літератури, тобто слова) завжди народжувалися з невідомих нікому глибин внутрішнього світу «я», несподівано для самої людини. Тому так часто трапляється, що особиста зустріч з великою людиною, філософом чи письменником — розчаровує. Думки, вкладені в його твори, — більші, ніж його власні думки, вони подаровані йому згори, він не владає над ними і, либонь, за них не відповідальний. Єдина його заслуга — це якась форма молитви за дарування йому

digitized by ukrbiblioteka.org

згори потрібного слова. Не дарма клясики хасидизму заявляли, що молитва — форма тиску на духовий світ, що сила її часом може стати непереборною. Я — тільки недосконалий апарат для вловлювання хвиль, звуків і видінь, які йдуть звідкись з дебрів усесвіту. Тому втрачене при праці над віршем слово поринуло в безодні, з яких ніякий водолаз його не витягне. Так і думка — що треба зробити для врятування хворого, для перемоги над ворогом чи для розв'язання іншого життєвого чи наукового завдання, теж лише подарунок нам сил, у волі яких нам також і відмовити.

Але коли вже сталося так, що вони нам щось указали, то слід з радістю використати їх натяк, не зупиняючись ні перед чим. І тільки цим шляхом можна досягнути позитивних наслідків, хоч би вже тому, що навіть найбільший шахіст не може передбачити наслідків свого ходу більше, ніж на п'ять-шість дій.

Не лише мистці чи письменники, але, наприклад, і люди, що здобулися на великі маєтки чи зробили великі наукові відкриття, і навіть відомі адвокати запевняють мене, що керуються вони не розумом у своїй діяльності, а інтуїцією.

Усе це далеко не так легко, як здається на перший погляд. Мовчати трудніше, ніж говорити, стримуватися, ніж сперечатися, терпіти, ніж втрачати терпець. Так само трудно твердо продовжувати розпочате діло, без хитань, не зважаючи на перешкоди й розчарування.

Таоїзм — лише один з шляхів для досягнення найвищої духовости, яка нам взагалі приступна. Порядкуючи лад у себе самого, в собі самому, я приношу світові багато більше користи, ніж організовуючи благодійні товариства. Бо в суті речі я і світ — те саме, мікрокосм і макрокосм. Згідно з Зогаром, макрокосм має форму людського тіла, а не кулі, як припускає раціоналістична наука.

Невидимими хвилями, як від киненого в воду каменя, розходяться від мене благотворні кола в безмежність світобудови.

Кожен з нас лише купа будівельних матеріялів, з яких наше «я» має побудувати людину. Світ збудований так, що кожний рух руки і навіть думки, яким я будую себе, незримим для мене способом будує й світ.

Так само кожний жест чи думка, якими я руйную себе — людину, яку я покликаний створити, щось руйнує і в світі. І чим огидніший мій вчинок, чим гидкіша моя думка, тим страшнішої вади завдасть вона в світі поза моїм відомом.

У цьому сенс релігійного твердження, що Бог усе бачить. Навіть коли жодна людина в світі не взнає про мій недобрий вчинок чи погану думку, вона лишає карб у космосі, природу й наслідки якого ми врахувати неспроможні.

В нашу добу людина вільна будувати себе на свій розсуд, але й на свою відповідальність. Вона сама може ставити собі мету й обирати засоби для її досягнення. Колишні неминучі релігійні зразки для

неї не обов'язкові. Вони зберігають значення головним чином прикладів для нашої орієнтації, правда, особливо цінних, синтезуючих досвід багатьох поколінь. До цього часу, тримаючися тієї чи іншої релігії, людина будувала себе по-школярському, за поданим моделем. Тепер вона повинна сама для себе створити модель, який буде будувати — шукати саму себе.

Цю зміну в призначенні людини можна помітити і в ділянці мистецтва. Поки релігії панували над життям суспільства і над людською свідомістю, у мистецтві існував один стиль, спільний для всіх мистців даної доби. Він включав особистість кожного з мистців, яка ніколи не виявлялася невідповідною йому.

При клясицизмі, як уже й при барокко, панування загального стилю доби над творчістю кожного мистця зокрема було таке велике, що відрізнити твори одного від іншого було не завжди можливо.

Починаючи з романтизму, особисті прикмети кожного почали брати верх над загальним стилем доби. Романтики Новаліс, Айхендорф, Брентано чи Меріке більш схожі між собою, ніж символісти Рембо, Маллярме, Корб'єр чи Ляфорґ, а сюрреалісти Пере, Мішо, Арто чи Шезаль ще далі один від одного. А тим часом чим відрізняється, наприклад, Лессінґ від Вольтера? Хібащо більшою свободою в орудуванні тим самим матеріялом.

В теперішню добу ім'я мистця заслуговує тільки той, хто зумів створити свій власний стиль, так само не подібний на стиль будь-кого іншого, як, наприклад, романтизм чи натуралізм на клясицизм у цілому.

Дійсно, коли взяти кількох найвизначніших мистців нашої доби, виявиться, що між ними нема нічого спільного, що вони — втілення зовсім різних, не подібних один на одного світів. Їх об'єднує хіба жах і обурення обивателя, який їх не розуміє. Але він їх і не розуміє саме тому, що вони висловлюють щось, що не має ніякого спільного вимірника. Екелеф, Антоніо Мачадо, Тувім, Антонич, Ахтенберґ чи Каррара-Андраде, як і Матісс, Вламенк, Руо, Кіріко чи Мондріян (список цей легко було б і продовжити) єдині в своєму роді, їх не звести до одного знаменника, хоч кожний по-своєму неповторно прекрасний.

Коли вивчати їх ранні, перші спроби, видно, що жоден з них не здобувся відразу на цілковиту своєрідність, а часом довго, помацки її дошукувався. І все ж вони свого досягли. Довго вони мусіли працювати, доки їм удалося побудувати свою власну єдиність — таку прекрасну й багату.

Так само й кожен з нас повинен пам'ятати, що зрозуміти, пізнати й знайти себе він зможе, тільки щохвилини ризикуючи всім, сміливо прагнучи до того берега, який призначений йому одному і який лишиться назавжди пусткою, коли мій корабель не зуміє до нього добитися.

У кожного свій власний рай і своє власне пекло.

digitized by ukrbiblioteka.org

Хитання й помилки, звичайно, неминучі, але вся справа в тому, щоб розвивати в собі потрібну чуйність, щоб правильно схоплювати спрямовані на нас з духового світу поштовхи й передчуття. Для початку сумління — найпевніший керівник. А в дальшому кожен сам уже буде знати, що йому робити.

Справжня духовість, життя, присвячене побудові себе всерйоз вимагає самоопанування, гартування сили волі. Воля вирішує в світі все, незалежно від сприятливих чи несприятливих зовнішніх обставин. Вона творить і міняє умови. Наявні нині умови — наслідок волі найсильніших особистостей нашого оточення. У Росії революція відбулася не тому, що «співвідношення виробничих сил» між майже ще не існуючими буржуазією й пролетаріятом було таке, як написано в Маркса, і навіть не з-за політичних помилок Миколи II, а тому, що серед революціонерів знайшлися люди, воля яких була сильніша, ніж воля тих, хто відстоював свободу людської особистости.

І зовсім не конечно, щоб це були верховоди — Ленін, Троцький чи Сталін. Сильні характери, що визначають собою судьби світу, звичайно байдужі до привілеїв влади й до грому реклями. Вони звичайно воліють триматися збоку, в тіні лаштунків, дозволяючи слабовольним посередностям провідні ролі на керівних постах.

Лише порівняно недавно ми дізналися, що і за Мірабо, і за Робесп'єром, і за Наполеоном, і за реставрацією стояв ... Фуше. Але ми ще й досі не знаємо, хто стояв за Фуше. І, можливо, цього ніколи не взнаємо. А він же й був найголовнішим.

А комуністичний лад впаде тільки тоді, коли воля до свободи стане сильнішою, ніж воля до пригноблення. Але тут цілком достатньо волі тільки однієї людини — це навіть ліпше й дійовіше, ніж таких людей було б кілька.

Так само й для того, щоб Україна стала незалежною й великою, потрібно, щоб знайшлися люди, які зуміли б цього достатньо сильно захотіти, сильніше, ніж вороги України хочуть володіти нею для своєї користи.

А для здобуття такої сили потрібно розвивати своє самоопанування. Я думаю, що для людини, яка досягла б повного самоопанування, яка володіла б над собою у всіх випадках життя, як віртуоз скрипкою, не було б у світі нічого недосяжного.

Якщо світ не такий, як нам би хотілося, це тільки тому, що ми не досить сильно хочемо, що насправді нам дорожчі наші слабості й спокуси.

Хотіти можна, звичайно, й зла. Як, наприклад, Сталін, Айхман, Фідель Кастро. Але думається мені, що пора, щоб картина зла, що діється в світі, нарешті спонукала людей до добра, до зусилля над собою, потрібного для перемоги доброго первня. Воно — в руках кожного з нас. І тому кожен з нас за нього відповідальний.

9

У світлі всього вищесказаного жалюгідним здається ніяке й літепле добро так званих «добрих діл». У світі тому так мало добра, що воно здрібніло, баналізувалося, стало нудним і сахариновим. Якщо у багатьох представників молоді воно викликає зневажливу посмішку, то в цьому винні не їх «погані звички», а ті представники старших поколінь, які не зуміли з добра випекти хліб насущний, так що воно повисло на їх пальцях рідким, перекислим тістом. Аморалізм сучасної молоді зайвий раз доводить, що етика, позбавлена естетики, — відштовхує.

Само слово мораль стало майже одіозним: «читати мораль» і т. п. Фактично її перестали ототожнювати з добром. Часто доводиться чути від рядових комуністів, що вони проти моралі тому, що мораль довела свою недійовість, свою нездібність будь-що перетворити на краще, що вона зводиться в кінцевому рахункові до безвідповідального базікання, для якого французи вигадали гостре, що стало повсюдним, формулювання: „Faites ce que je dis, mais ne faites pas ce que je fais". Ще більше, мораль дедалі більше ототожнюється з лицемірством, прихованою, але свідомою метою якого якраз і є збереження зла й несправедливости. Не буде перебільшенням сказати, що значною мірою мораль стала знаряддям зла.

Звичайно, з цих правильних передпосилок комуністи роблять неправильні висновки: коли люди не бажають робити добро добровільно, їх треба до цього змусити силою. При цьому вони забувають, що в їх системі немає ніякої можливости контролювати дії головних оберпогоничів, які через це й опиняються диспонентами нічим не обмеженої свободи, потойбіч добра і зла. Досвід показав, як і для чого вони цю свободу використовують, а також небувалі розміри лицемірства, якого вони досягають.

Ні, змусити людей силою робити добро — неможливо. Потрібно зробити добро для людей принадним, щоб вони робили його з доброї волі, щоб вони полюбили його, захопилися ним, як захоплюються спортом, політикою, авіяцією та іншими сумнівними розвагами. Як писав великий французький поет Рембо, який пророчо багато в чому прозрів нашу добу:

Oh que le temps vienne
Quand les coeurs s'éprennent ! . .

Мораль зробилася відштовхуючою головним чином через свою слабість і нещирість. Про неї занадто багато говорять. З метою оздоровлення атмосфери належало б передусім перестати про неї розбалакувати і почати діяти.

Коли я кажу діяти, то це менше означає якесь організаційно-реклямне організаторство, ніж зречення, мовчазне прийняття на себе

digitized by ukrbiblioteka.org

трудности, стримання від тієї чи іншої спокуси. Не піти до шинку трудніше, ніж піти, хоч друге пов'язане з дією, а перше — ні.

Такий розвиток внутрішньої, невидимої мускулятури своєю суттю ближче до естетики, ніж до приписаної, шкільної моралі.

Цікаво, що найвищі досягнення людської духовости, коли їм трапляється бути записаними (Тао Те Кінґ, Біблія, Упанішади, книги суфістів Руми й Аттари чи єврейських містиків, Григорія Сковороди і Нахмана Брацлавера, головні писання тібетського буддизму чи Зоґар), звичайно виявляються й неперевершеними шедеврами поезії. Не знаю також, чи існують досконаліші зразки пластичного мистецтва, ніж іконопис 13 віку, ґотичний вітраж, арабески середньовічних мечетей, знамениті романські фрески в Барсельоні чи, наприклад, Ель Ґреко й Фра Анджеліко.

А для творців усіх цих безсмертних шедеврів їх мистецтво було молитвою, смиренною ремісничою працею, освяченою молитвою й безперервною медитацією, священнодіянням. Близький до цього ідеалу був і Йоганн-Себастьян Бах. І тут найвища естетика й найвища етика збігаються.

Що сила цінніша від млявого й солодкавого добра, знав уже Майстер Екгардт, який так багато передбачив того, що тепер здійснюється. У одній з своїх проповідей він говорить (він був не професійним священиком-кар'єристом, а незалежним представником високоаристократичної родини, не позбавленої політичної сили, яку Екградт використав для своєї духовної місії), що вбивця має більше надії бути допущеним до царства небесного, ніж праведник, який ніколи не грішив. Головне — сила особистости, здібність на великі діла. З великого зла може легше вийти велике добро, ніж з ніякого, обережного доброчинства.

Естетика дає нам можливість, не лишаючи земного світу трьох вимірів, проникнути в область ґетівських матерів. Тому етика лише окремий випадок естетики або, коли хочете, метафізики. Тільки метафізика звертається до наших пізнавальних здібностей, тоді як естетика діє через відчуття. Так або інакше для правильного розуміння світу й нашого призначення в ньому потрібна повнота, щоб однаково використовувати всі ресурси людської особистости.

ДАНИЛО СТРУК: МАКСИМ РИЛЬСЬКИЙ ЯК НЕОКЛЯСИК

Київська група неоклясиків створилася десь після 1918 року і, як це не дивно, не являла собою організації, групи чи плеяди, скоріше була співдружжям поетів, життєві дороги яких випадково схрестилися. Кожний із неоклясиків писав своєрідні вірші, не наслідуючи один одного. В результаті назва неоклясики — умовна. Бо, розглядаючи творчість поодиноких неоклясиків, ніяк не можна стверджувати, що вони всі писали неоклясичну поезію чи всі однаково захоплювалися античною творчістю, використовуючи її на свої зразки. Коли мова йде про українських неоклясиків, то в першу чергу треба пам'ятати, що назву «неоклясики» накинули їм критики їхньої позапартійної поезії. А назвали критики цю групу приятелів-поетів неоклясиками через Миколу Зерова, єдиного дійсного неоклясика, дійсного любителя античних творів, творчість якого була під значним впливом французьких неоклясиків Леконт де Ліля та Ерідія і навколо якого гуртувалися інші поети-приятелі. Микола Зеров був, так би мовити, центром тяжіння групи так званих неоклясиків та ідеологічно їх очолював. Багато влучніше було би назвати групу поетів-приятелів «формалістами», бо власне їх всіх найбільше в'язало прагнення до досконалих форм поезії.

Хоч М. Зеров був їхнім метром, М. Рильський був безперечно найголовнішим членом цього «п'ятірного ґрона нездоланих співців», як їх назвав Михайло Драй-Хмара, сам член цього ґрона. Групу неоклясиків, до якої належали ще Павло Филипович і Освальд Бурґгардт, відомий під псевдонімом Юрій Клен, крім прагнення до досконалих форм поезії, об'єднувала ще своєрідна ідеологічна настанова.

Три пункти цієї ідеологічної настанови, яку неоклясики пропаґували своєю творчістю і яку Зеров зформулював у книзі критичних статтей «До джерел», вимагали: 1) засвоєння світової літератури, знання джерел світової культури; 2) вивчення та переоцінення української літературної спадщини; 3) високого артистичного рівня у творчості кожного українського письменника, а зокрема у творчості початкуючих письменників, яких у той час так багато з'явилося на літературному полі. В наслідок того, що неоклясики перш за все до себе застосовували згадані вимоги, вони залишили по собі в українській поезії зразки справжнього мистецтва світового маштабу і, таким чином, виконали своє найголовніше завдання, себто піднесли нову українську літературу на рівень літератури світової.

digitized by ukrbiblioteka.org

Хоч, як сказано вище, неоклясики різнилися між собою, суворе дотримування трипунктової програми створило деякі риси, що об'єднували їх в одну чітко означену школу й тим виправдали вживання терміну неоклясики для всіх п'ятьох поетів. Хоч їхні твори виявляють риси романтизму, неоромантизму, символізму, таки найбільше в них можна знайти ознак так званого неоклясицизму. Їх є п'ять: досконалість поетичної форми, точність поетичної мови, пластичність образів та епітетів, поетична об'єктивність і лірична універсальність. Наявність цих прикмет у творчості всіх поетів-неоклясиків дозволяє схарактеризувати їхню творчість спільно як неоклясичну. Рівнож ці п'ять неоклясичних рис саме й характеризують в більшості поезію Рильського.

Максим Тадейович Рильський народився 19 березня 1895 року у Києві. Батько Рильського — український етнограф, відомий як «хлопоман», народолюбець. Гімназію Рильський закінчив у Києві, та не пощастило йому скінчити ні медичного, ні історико-філологічного факультету Київського університету. Від 1919 до 1929 року Рильський учителював, а потім перейшов зовсім на літературну працю.

Поетична творчість Рильського монументальна. Про це свідчить сама кількість його книжок. За час свого творчого життя поет написав тридцяти збірок віршів і переклав яких 250 000 рядків поезії з чужих мов на українську. Почав Рильський писати ще підлітком. Коли йому було п'ятнадцять років, появилася його перша збірка віршів «На білих островах» (1910). Згодом його твори почали з'являтися в журналах «Українська хата», «Літературно-науковий вісник» тощо. Ранні його твори мають то символічні, то неоклясичні мотиви і творять найкращу частину його творчости. Одна з його найкращих збірок поезій — «Синя далечінь» (1922), оригінальні та свіжі також ідилія «На узліссі» та збірка «Під осінніми зорями» (1918). Сама його рання творчість являє собою великий вклад в українську поезію.

До ранньої доби належать також «Крізь бурю й сніг» (1925), «Тринадцята весна» (1926), «Де сходяться дороги» (1929) та «Гомін і відгомін» (1929). У цих збірках Рильський вже показав себе досконалим майстром, а своєю досконалою поетичною формою, точною добірною мовою, пластичними образами та епітетами, поетичною об'єктивністю та універсальною лірикою засвідчив свою приналежність до української неоклясичної поезії.

За час свого довгого творчого життя Рильський показав себе бездоганним у поетичній формі. Він знаменито володів октавами, гекзаметром, терцинами, як і звичайним п'ятистоповим ямбом. У різноманітності формальної строфіки між неоклясиками Рильському дорівнює хіба Клен, а в досконалості його сонетів рівняється з Рильським тільки Зеров, що, до речі, спеціялізувався в сонетах — писав багато, а друкував тільки абсолютно довершені зразки. Рильський натомість писав і друкував багато. Його сонети, щоправда, не такі

канонічні, як у Зерова. Вони більш гнучкі, більш природні. Хоч, як і в Зерова, у Рильського сонети писані за законами Петрарки, в деяких сонетах Рильський поширив кількість рим із Петраркових п'яти на сім, як у Шекспіра, часто вживаючи для цього неточні, асонансові рими. Ось, наприклад, два його сонети:

*

Хто храми для богів, багатіям чертоги
Будує з мармуру, в горорізьбу фронтон
Ясний оздоблює чи в лініях колон
Задовольняє смак, вибагливий і строгий, —

А я під буками, де сходяться дороги,
Простоту радісну узявши за закон,
Хатинку виліпив, — і наче довгий сон,
Життя моє тече розмірено-убоге.

Та не скупую я ніколи для гостей:
Усе, що на землі доглянутій росте,
З весни посаджене у мене і полите.

В оборі й кози є, — і вже мені повір:
Не відкладається ніде смачніший сир,
А слова дружнього за гроші не купити!

(26 лютого 1928)

ЛЮДСЬКІСТЬ

П. Тичині

Червонобоким яблуком округлим
Скотився день, доспілий і тяжкий,
І ніч повільним помахом руки
Широкі тіні пише вуглем.

Солодкою стрілою пізній цвіт,
Скрадаючися, приморозок ранить,
Дзвенить земля, як кований копит,
Зима прийде — і серця не обманить.

Все буде так, як писано в книжках:
Зірчастий сніг, легкий на вітах іній
І голоси самотні у полях.

digitized by ukrbiblioteka.org

Та й по снігах, метелицях поплине,
Як у дзвінких, незміряних морях,
Невірний човен вірної людини.

(1929)

У першому сонеті п'ять рим (абба абба ввг ґґг), а в другому вже сім (абба вгвг ґдґ еґе) та в обох знаходимо неточні, але співзвучні рими: чертоги — строгий, дороги — убоге, гостей — росте, полите — купити, або: тяжкий — руки, цвіт — копит, поплине — людини. Не даром Іван Кошелівець пише, що «Рильський ... автоматизував уживання різних форм (як сонети) до такої міри, що й кожний середній поет не з поетик, яких нема, а від Рильського навчився писати зовсім пристойний сонет». («Сучасна література в УРСР», стор. 98) В руках Рильського сонет став уже не чужою поетичною формою, яку поет може наслідувати більше чи менше успішно від чужих майстрів, а формою нашою, удомашненою в українській літературі.

Цікаво відзначити в наведених сонетах типовий неоклясичний сантимент (у першому сонеті) і неоклясичну пластичність образів (у другому). У першому — це ідея простоти, клясичних простих ліній та форм і заразом образ буколічного життя, що цей сонет представляє. Все це сказано в одному рядку: «Простоту радісну узявши за закон». От і закон неоклясиків, закон їхньої поезії: чіткість, докладність, карбованість і геніяльна простота їхньої епічної лірики. Про неоклясичну пластичність образів у другому сонеті мова буде нижче.

Партенеонська простота форми отже є й те, до чого прагнув Рильський — неоклясик у поезії. Та форма має ще більше значення для творчости Рильського. Завдяки своїй формальній досконалості Рильський завжди залишався великим поетом, навіть тоді, коли явно змушений був віддати свою поетичну душу комуністичній партії. Коли в 1931 році поета заарештували, його рання творчість скінчилася. З виходом у світ збірки «Знак терезів» (1932) починається другий етап творчого життя: Рильський стає поетом республіки. Хоч це вимагало від нього періодичних оспівувань радянського ладу, це ніколи не могло знищити його поетичну душу, його поетичну вправність. Поетична форма Рильського, навіть при оспівуванні комуністичної партії, стояла на високому рівні, якого вимагало від нього його неоклясичне кредо. Найкраще можна зрозуміти це, порівнявши Рильського з Павлом Тичиною, чи не найбільшим поетом відродження двадцятих років. Тичина був поетом ідеї, натомість Рильський — поетом форми. Тичина, запалений ідеєю українського відродження, написав поетичні шедеври «Соняшні клярнети». Коли радянський лад його змусив відцуратися від цієї ідеї, назвати її фальшивою і почати оспівувати ідею комунізму — Тичина заломився як поет. Його панегірики виходили рядками штучної римованої мови — рідко пое-

зією. Коли ж у Рильського також забрали ідею відродження, лишили йому форму, якої не могли забрати. І хоч Рильський писав похвали комунізму, його форма завжди далі була досконалою. В наслідок цього його вірші, хоч не підходили ідейно до смаку українцям на еміґрації, завжди манили своєю витонченістю поетичної форми. Для прикладу можна навести «Визначення поезії» (1953):

Вона — рожевий цвіт весни,
Любови поцілунок.
А в дні біди? А в дні війни? —
Вояцький обладунок.

Вона — це шовк, вона — едваб,
Водиця і травиця...
А як повстав на пана раб?
В руках повстанських криця.

Вона — це золота руда,
Іскриста і багата...
Та в дні великого труда
Вона — коваль і ратай.

Вона — це гармонійний спів,
Дух злагоди і миру...
Та проти хижих паліїв
Вона здійма сокиру.

Коли, немов зоря земна,
Нам комунізм засяє, —
О, вір: тоді лише вона
На струнах всіх заграє!

З формального боку вірш досконалий. Чотиристоповий ямб різко чергується з тристоповим, а строфа за строфою побудована на контрастових образах. І хоч вірш своїм кінцевим змістом може декому не подобатися, ніхто не може заперечити, що це дійсна поезія, створена великим майстром. Варто зауважити, що багато віршів Рильського написані так, що як замінити одне чи два слова, вірш стає для свідомих українців цінний не тільки формою, але й змістом. Наприклад, досить лише передостанній рядок змінити на «Свобода нам засяє» — і вірш набирає зовсім іншого значення:

Коли, немов зоря земна
Свобода нам засяє, —
О, вір: тоді лише вона
На струнах всіх заграє!

digitized by ukrbiblioteka.org

Правдоподібно, самому Рильському така зміна була б до вподоби, і хто знає, чи він сам не думав колись таку зміну зробити!

Щодо другої характеристичної риси поезії неокласиків, і зокрема Рильського, то й тут він показав себе чи не найціннішим. Коли Зеров запроваджував в українську поетичну лексику античні слова, а Драй-Хмара вишукував рідкісні слова, не вживані й забуті в українській літературі, Рильський присвячував свою увагу українській народній мові. Як кожний великий поет нашого народу — Шевченко, Франко, Леся Українка, — так і Рильський черпав свої мовні запаси з бездонної скарбниці народної мови, яку він перетворював у своїй віршотворчій майстерні на літературну мову, і вона сяяла своєю чистотою та багатством вислову. За словами І. Кошелівця, мову, «цей магічний інструмент поетичної творчости ... Рильський шліфував і ушляхетнював, розглядаючи це, мабуть, не останнім обов'язком перед своєю національною культурою» («Сучасна література в УРСР» стор. 98). Нам Рильський лишив своєрідний мовний заповіт:

Як паросць виноградної лози,
Плекайте мову. Пильно й ненастанно
Паліть бур'ян. Чистіша від сльозии
Вона хай буде. Вірно і слухняно
Нехай вона щоразу служить вам,
Хоч і живе своїм життям.

Мабуть, найбільше можна б написати про третю неоклясичну рису в поезії Рильського, себто про пластичність образів та епітетів. У цій статті доведеться обмежитися тільки парою прикладів. У своїй творчості Рильський намагався вживати такі пластичні образи, щоб його вірші жили своїм чітким і виразним схопленням предмету чи дії. От хоч би ще раз подивитися на наведений сонет «Людськість». Хіба ж можна точніше, яскравіше, пластичніше описати захід сонця ніж:

Червонобоким яблуком округлим
Скотився день, доспілий і тяжкий.

Або сутінки:

І ніч повільним помахом руки
Широкі тіні пише вуглем.

Або можна навести один з безлічі віршиків, де картина так пластично змальована, так вірно віддано мовою образ, що описана дія виринає мимоволі перед очима читача, і під стимулом цього образу інші мислі читача починають реаґувати немов сам читач бере участь у дії:

Чи пам'ятаєш? Ми вертали з полювання.
Наш віз загублено по полю гуркотів;
Тяглоєя по землі осіннє смеркання,
І блимало село усмішками огнів.

А сірий дощ холодними голками
Нам ранив лиця, по бурках стікав,
І дихав холодом осіннім понад нами,
І в очереті плакав і шептав.

Ми в'їхали в село. Неначе у дрімоті
Почулись голоси, розлігся сміх і спів,
І щастя тихе і ясне по всій істоті
Нежданно розлилось, як сяєво огнів.

Як просто, як невимушено і як вірно, точно схоплено картину! Власне в таких віршах пізнати руку неоклясика-майстра.

Щодо поетичної об'єктивности, себто четвертої неоклясичної риси, Рильський за законами неоклясицизму (якраз в цьому відмінного від романтизму) вірив, що поет може, ні, мусить себе абстрагувати з своєї поезії. Щоб бути на рівні мистецтва, поезія не може бути суб'єктивною. Рильський був переконаний, що він може творити тільки тоді, коли переживання, які він передає в своїх віршах, «відстоялись в його душі», себто коли вони вже не торкалися його особисто.

З цього твердження виринає п'ята неоклясична риса поезії Рильського — лірична універсальність. Саме тут лежить найбільший його осяг. Саме тут безсмертя Рильського, найбільш універсального з усіх неоклясиків. Це тому, що він, мабуть, найбільший лірик серед них, що його лірична поезія передає «об'єктивно» всім відомі почуття в такий спосіб, що вони вічно пориватимуть уяву читача, даватимуть задоволення, що і є чи повинне бути метою кожного поета, який хоче бути безсмертним.

Вистачить процитувати один вірш, у якому ясно видно всіх п'ять згаданих рис віршування Рильського як неоклясика:

ПОЦІЛУНОК

У темній гущині її я наздогнав.
Вона, вже лежачи серед пахучих трав,
Руками пружними од мене одбивалась.
Нарешті стишилась — і дивне диво сталось:
Уста, що і мене, і весь мій рід кляли,
Мов квітка багряна, до мене простягли
Свій келих, сповнений солодкої знемоги.

digitized by ukrbiblioteka.org

Натомлені з біги стрункі та дужі ноги
Біліли мармуром під місяцем німим, —
І тихим голосом, охриплим та чудним,
Вона промовила: «Жорстокий переможче!
Упасти в цім бою для мене найдорожче».

(1929)

Ось і вивершена форма — вірш написаний бездоганними олександринами; мова чиста й точна; пластичні образи роблять картину живою дією; поетична об'єктивність: хоч вірш на особисту тему, поет стоїть збоку й обсервує себе без недоцільного емоціоналізму; та, що найважливіше — лірична універсальність цього вірша. Він представляє вічне, всеповторне переживання. Найкращим доказом для цього є те, що коли перекласти цей вірш на чужу мову, він втрачає дуже мало в перекладі, а його суть лишається ні на йоту не зміненою й кожному легко зрозумілою, як ось у наступному перекладі на англійську мову:

When I caught up with her in that dense thicket of the wood,
And lying in the fragrant grass, with all she could
She fought and pushed against me with resilient arms.
At last she ceased. — How strange! Forgetting all the harms,
The lips that had just cursed my every kin and me,
As if they were a burning flower, offered me
Their rounded goblet, brimming full with tiredness so sweet.
Her strong and shapely legs, from running, in defeat
Shone white as marble in the silent light of moon —
And with a quiet voice, so strange and hoarse, she soon
Began to speak: Oh, ruthless, mighty, conqueror!
It was my greatest wish to lose this little war.[1])

Цей вірш — це один із шедеврів неоклясичної поезії Рильського.

[1]) Переклад мій — Д. С.

ОЛЕКСАНДЕР Б. ПИНХВИЧ: МОДЕРНА НАЦІЯ Й «ХУТОРЯНСТВО»

В сьогоднішньому світі модерних суспільств шаманізм і міти не можуть мати жадного практичного застосування так, як це було колись. Незвичайний поступ у розвиткові знань та науки й ускладненості модерного життя поважно ослабили погляд, що тільки вибрані єдиниці — шамани, завдяки своїм винятковим здібностям, спроможні правильно розуміти наявну ситуацію та приймати відповідні рішення тому, що вони, бувши «втіленням» духа даної спільноти, мають доступ до минувшини, яка була вирішальною у формуванні сьогоднішньої ситуації.

Здається, що останнім в історії західньоевропейської духовости, хто відновив міти й підніс престиж шаманізму, був Ніцше. Його пристрасний виступ проти Сократа (того, що своєю логічною аналізою завдав нищівного удару «прекрасному світові» грецького бога Діоніса) спричинив, що міт здобув на деякий час свою давню силу. Не вважаючи на це, сьогодні, в контексті модерного суспільства, шаманізм та міти (джерело його сили) невідклично втратили свою вагу на користь логічної аналізи, випробуваної основи людського пізнання.

Вивчаючи особливості типово українського світосприймання, не можна не зауважити, що у вузько приватному житті та як член вужчої громади українська людина у переважаючій більшості наскрізь прагматична (може, з деяким нахилом до консерватизму) стосовно соціяльно-економічних обставин і способу життя наявного довкілля, своєї освіти й особистих здібностей.

Справа цілком міняється, коли йдеться про участь української людини в житті поширеної спільноти на рівні національного чи понаднаціонального суспільства. Тут українська людина розгублюється й імпровізує тому, що факти соціяльного спілкування, в яких вона бере участь, відбуваються в рамках чужих для неї інституцій соціяльного взаємодіяння. Українські інституції вищого порядку (на рівні суспільства-нації) майже зовсім не існують, а ті, що з ними українська людина зустрічається, є результатом імпровізації так само розгублених членів української провідної верстви в дальшому й ближчому минулому. Ці інституції побудовані за всіми правилами шаманізму, з його мітами, символами і ритуалами, які передаються з покоління в покоління. Згідно із вказівками українських шаманів — творців норм громадсько-національного спілкування, кожен, хто вступає у храм ук-

digitized by ukrbiblioteka.org

раїнського національного життя, мусить замінити буденний одяг прагматизму, який тут вважається «грубим матеріялізмом», не гідним духовости члена містичної спільноти — нації, на святкові шати своєрідного українського ідеалізму, що його формою здійснення мала б бути ближче не окреслена, містична «національна справа».

Джерел такого двоподілу в світосприйманні української людини треба шукати у факті відсутности українських інституцій вищого порядку (на рівні суспільства-нації, яка є результатом припізненого й викривленого процесу модернізації українського народу. Якщо припізнення цього процесу було наслідком історичних обставин, що склалися на сході Европи, то джерел викривлення цього процесу треба шукати у способі, яким українська інтелектуальна верхівка останніх сто років його сприймала.

Предметом дослідження цього нарису буде визначення суті й природи модернізації та шляхів її введення в історичній перспективі. Далі, на прикладі української спільноти буде проведена аналіза гібридної форми модернізації, яку ми окреслюємо як «хуторянство». Гібридну форму модернізації зустрічаємо всюди там, де є намагання погодити давню соціо-економічну структуру «традиційного суспільства» з інфраструктурою модерної нації. Історію української громадсько-політичної думки за останні сто років можна вважати якраз прикладом такого намагання.

I

Для потреб цього нарису «модернізацію» окреслюємо як процес перетворення старого, т. зв. «традиційного суспільства» (спільноти вільно пов'язаних між собою, економічно й культурно самодостатніх, первинних — сім'я й громада — соціологічних організмів з перевагою сільсько-господарського виробництва, як бази прожитку) в спільноту вищого порядку індустріяльно-міського характеру, із централізованою державною владою, диференційованою соціяльною інфраструктурою, широкою скалею соціяльних функцій, договірними взаємовідносинами та інституціями ширшого всенаціонального обсягу.

«Модерне» суспільство, яке виникає у висліді процесу модернізації, є продуктом перетворень у способі життя, що були здійснені взаємодією динамічних факторів соціяльної зміни, як революція у сфері людського світосприймання, революція в засобах зв'язку й транспорту, індустріяльна революція й революція в сільському господарстві, яка завдяки стрімкому піднесенню продуктивности уможливлює започаткування процесу індустріялізації й перехід великої частини сільського населення в місто.

Індустріялізація й тісно зв'язана з нею урбанізація це два соціологічні процеси, що грають вирішальну ролю у творенні суспільства нового типу, т. зв. «модерного» суспільства. Вони приводять до

скупчення поважної частини населення у великих містах коштом сіл та малих містечок. Щоважливіше, ці два процеси (індустріялізація й урбанізація) міняють докорінно спосіб життя всього населення, яке тепер засвоює характеристичний індустріяльно-міський світогляд, нові організаційні форми життя, нові функції й ролі, нові вартості й авторитети та нові зацікавлення. До найважливіших ознак нового суспільства належать: поділ праці й спеціялізація функцій, безособові взаємовідносини, взаємозалежність, стандартизація й секуляризація способу життя, урізноманітнення заінтересувань, вертикальна інтеґрація й зростаюча етатизація. Культура цього масового суспільства є радше горизонтального характеру. Почуття соціяльної й культурної солідарности нового суспільства базується на потребі об'єднання зусиль для забезпечення масового прожитку й самозбереження.

Індустріяльно-міський спосіб життя завдяки розвинутим засобам транспорту й масового зв'язку проникає на село, яке щораз більше узалежнюється від великого міста та втрачає свою економічну й культурну самодостатність. Спільнота ізольованих організмів «традиційного суспільства» дезінтеґрується й дає місце новій у своїй структурі та функціях спільноті спеціялізованих та взаємозалежних екологічних скупчень населення.

Індустріялізація й урбанізація — це соціологічний аспект процесу економічного зростання, яке є чи не найважливішим фактором перетворення людських спільнот. Між країнами, де цей процес розпочався найраніше, були Англія, Франція та США. Англія, батьківщина раціоналізму, була першою країною у світі, яка стала на шлях уновочаснення: завдяки географічному положенню, яке сприяло розвиткові міжнародної торгівлі та обмінові думками; завдяки соціяльній побудові, що допускала вертикальну інтеґрацію суспільства в розмірах не знаних на континенті, завдяки світоглядові, схильному експериментувати й дошукуватися розумом причин різних явищ у природі, завдяки нагромадженню продуктивного капіталу, а також завдяки здоровій політичній організації суспільства, яке зуміло в критичний момент — коли перед Европою розгорнулися можливості розвитку в результаті відкриття нових континентів — перетворити Англію в морську потугу та відсунути на дальший плян таких суперників, як Еспанія, Франція чи Голляндія. Коли з'явилися можливості індустріяльного виробництва для широкого ринку, Англія була найкраще підготована з усіх народів світу прийняти виклик нової епохи.

У цьому відношенні вона випередила країни континентальної Европи на декілька десятиріч, вона уникнула революційних потрясень чи визвольних війн, які супроводили творення новочасних націй на континенті та відкривали їм двері до здійснення модернізації, тобто введення економічного зростання.

Перехід на модернізацію і формування новочасних націй шляхом революцій чи визвольних воєн у таких країнах, як Франція, Німеччи-

digitized by ukrbiblioteka.org

на або Італія, відбувався при наявності трьох вирішальних факторів економічного зростання: підприємницької еліти, нагромадженого знання та його поширення і нагромадженого продуктивного капіталу.

В цьому відношенні народи Східньої Европи, «об'єднані» в російській імперії XIX століття, стояли далеко позаду. Діяльність царя Петра I на переломі XVII-XVIII століть була закоротка, щоб змінити обличчя Росії. Його «вікно в Европу» закрилося після його смерти, і Росія зупинилася на половині дороги в підготовці факторів економічного зростання, які в критичний момент вивели б її на шлях модернізації. Невдала земельна реформа 1861 року припечатала долю Росії й не дозволила, хоч із запізненням, посісти належне їй (з уваги на простір і населення) місце серед передових націй світу. Замкнутий у собі верхній прошарок російського суспільства, який у даній політичній системі єдиний міг вивести Росію на нові шляхи, вироджувався біологічно й культурно. Світогляд того прошарку, спосіб життя і його зацікавлення не відповідали новій епосі модернізації. Оглядаючись назад, вона шукала в традиціях минулого свого вияву, а в сфері метафізики шукала розв'язки політичних, соціяльних та економічних проблем. Цей прошарок суспільства не дав відповідного політичного керівництва могутнім народним силам, які акумулювалися в суспільстві й вибухли в революції 1905 року. Цей прошарок не видав із себе підприємницької еліти німецького чи японського зразків і не сприяв витворенню такої еліти із нижчих верств суспільства. Той верхній прошарок разом з імперією скотився у безодню революції 1917 року і в ній знайшов свій кінець. Революція французького зразка, де наявна динамічна еліта усувала соціяльні перешкоди февдалізму з метою здійснення модернізації, не могла повторитися в Росії 1917 року просто тому, що там такої еліти не було. Так у критичний момент розпаду імперії перед Росією, що вже на кілька десятків років відставала від країн Західньої Европи щодо модернізації, виникло питання — існувати чи не існувати як новочасна нація. Відповідь на це питання вийшла від малого гурту людей, рішених «іти проти течії» та організувати модернізацію Росії новими, до того часу не знаними й не випробуваними методами.

II

З перспективи історії тяжко погодитися із часто висловлюваною думкою, що Росія могла здійснити модернізацію в себе традиційним уже західньоевропейським шляхом. Відсутність згаданих угорі факторів економічного зростання, а також несприятливе співвідношення: населення-ресурси, де граничний продукт (соціяльний чи приватний) був радше неґативний, виразно промовляють проти такої думки. Далі, сила і світогляд «білої» реакції, а передусім закордонна мілітарна інтервенція, яка мала на меті не тільки захистити інвестиції закор-

донного капіталу, але й промостити йому дорогу для дальшої експансії у вигідних для нього умовах економічного дуалізму, який є загальною характеристикою підколоніяльних країн, не дозволили б у випадку перемоги створити сприятливі умови для розвитку внутрішніх факторів економічного зростання. Росія мусіла б ждати ще приблизно сорок років разом з такими країнами, як Бразілія чи інші латиноамериканські країни на сумнівної вартости американський «альянс для прогресу», що був укладений з метою подати допомогу цим країнам у введенні й підтримуванні процесу систематичного економічного зростання.

Бразілія може служити добрим прикладом країни, де введення спонтанного процесу модернізації неможливе без докорінної зміни соціо-економічного укладу. Бразілія багато де в чому нагадує Росію початку XIX століття в питаннях, які зв'язані з уведенням процесу модернізації. Побіч безмежних природних «багатств», є там також і питання несприятливого співвідношення: населення-ресурси, негативного граничного продукту, відсутности розвинутих факторів економічного зростання та економічного дуалізму. Є там і своя «біла» реакція в колах великих землевласників (поміщиків), які головне постачають військові хунти для чергових (обов'язково «антикомуністичних») державних переворотів, а після досвіду із Домініканською республікою можна сподіватися, що в випадку «потреби» буде й мілітарна інтервенція ззовні. В таких умовах навряд чи Бразілія колинебудь стане на шлях систематичної модернізації без докорінної зміни соціо-економічної структури. Покищо вона являє собою своєрідний латиноамериканський гібрид модернізації, тобто намагання погодити існуючу соціо-економічну структуру «традиційного суспільства» з інфраструктурою модерної нації.

Перед новою керівною елітою післяреволюційної Росії (чи тепер уже Радянського Союзу), яка назвала себе «передовим загоном робітничої кляси» і яка ні в чому не нагадувала нової еліти Західньої Европи, виникли непереможні труднощі в її зусиллях за введення економічного зростання, а тим самим модернізації країни. Із усіх факторів, які зумовлюють модернізацію, нова еліта могла дати тільки один — сильну цілеспрямовану владу. Але при тому індивідуальне приватне підприємство було замінене колективним, на базі суцільної соціялізації виробництва і всесоюзного економічного пляну. Нагромадження виробничого капіталу спершу здійснювано шляхом високого оподаткування, а опісля суцільної колективізації сільського господарства. Знання було піднесене велетенською програмою навчання, творенням технічних кадрів, засвоєнням здобутків західньоевропейської й американської технології.

Якщо період переходу до модернізації відбувся без великих потрясень у країнах, де передумови модернізації були підготовані спонтанно (Англія, США) або при свідомому втручанні державної влади (Франція, Німеччина, Японія, Італія), то в країнах, які ввійшли до

digitized by ukrbiblioteka.org

складу Радянського Союзу, цей перехід був надзвичайно болючий. Проти нового порядку виступила переважна більшість селянства, звичайно найбільш консервативний прошарок суспільства. Вороже поставилася також велика частина інтеліґенції, яку позбавлено її іраціоналістичного світогляду, а головне — її попереднього статусу; вороже до нового порядку поставилися також верхні прошарки неросійських народів, які вважали введення нового соціо-економічного укладу як засіб скріплення наступу російського великодержавного шовінізму. До деякої міри новий лад був зрозумілий для індустріяльного робітництва, але воно в момент революції становило тільки два відсотки усього населення імперії.

За таких умов розпочався широкий наступ на старі порядки, які дотепер зупиняли процес модернізації. Це був період випробувань і помилок, бо якщо для нової еліти ціль була ясна (модернізація країни), то засоби для досягнення тієї цілі мусіли щойно бути випробувані на практиці життя. Не вважаючи на внутрішні труднощі й перешкоди перехідного періоду, Радянський Союз спромігся за 1929-1939 роки створити широку організаційну та виробничу базу, яка дозволила йому: 1) ставити успішно чоло нацистській Німеччині у другій світовій війні, 2) за короткий час не цілої п'ятирічки відбудувати без закордонної допомоги знищену війною економіку країни, 3) а за останнє десятиріччя, завдяки своїй економічній базі, стати рівнорядним політичним партнером США на світовій арені й космічними польотами відкрити нові можливості розвитку.

Економічне зростання стало невід'ємною прикметою радянської економіки, воно вросло у свідомість радянських народів і стало для них нормальним станом речей. Ідеологічна музика, скомпонована «ад гок» радянською елітою із марксистських доктрин, яка заглушувала терпіння народів СРСР в час перехідного періоду, дещо втихає сьогодні. Зростаючий рівень життя усуває помалу обмеження перехідного періоду (цікаво при цьому відмітити паралелю між добробутом і свободою), і радянська система в історичній перспективі виявляється нічим іншим, як тільки відмінною від західньоевропейської (чи американської) методою увести та підтримувати процес систематичного економічного зростання і так здійснювати модернізацію там, де в силу відмінних обставин спонтанна чи керована державною владою при збереженні принципу індивідуального підприємництва метода не має виглядів на успіх.

Наскрізь прагматичний характер радянської системи виявляється у її відношенні до т. зв. комуністичної ідеології, яка цілістю була поставлена на службу модернізації й часто модифікувалася чи навіть заперечувалася в ім'я модернізації. Про це до деякої міри свідчать факти ліквідації речників «чистого марксизму», які, посилаючися на вчення Маркса, ставили під сумнів деякі принципи введення модернізації. Сюди належали так звані «ліві ухильники» (Троцький, Каменєв), які, згідно з ученням Маркса, вважали, що комунізм можливо

будувати тільки у світових маштабах, а не бачили, що йшлося про модернізацію однієї відсталої великодержави; сюди також треба зарахувати т. зв. «правих ухильників» (Бухарін, Риков) — теоретиків балянсованого переходу в модернізацію з залишенням принципу індивідуального власництва у сільському господарстві, згідно з теорією Маркса, що тільки високорозвинуті країни готові до переходу в соціялізм і комунізм.

Вже на підставі тих змін, які зайшли в Радянському Союзі за останніх десять років, можна припускати, що мірою покращення побутових умов, зросту ваги та значення технологічної інтеліґенції у веденні державної політики й ускладнення соціо-економічної структури, ціла система, яка була націлена на модернізацію, зазнає великих змін. Можна сподіватися, що через двадцять-тридцять років Радянський Союз у багатьох аспектах не буде багато різнитися від т. зв. Заходу, хоча шлях, що по ньому пройшли народи Радянського Союзу, здійснюючи «модернізацію», залишить по собі тривалі сліди. Такої думки принаймні два світові авторитети в питаннях економічного зростання: Jan Tinbergen („Do Communist and Free Economies Show a Converging Pattern", *Comparative Economic Systems*, Ed. by Morris Bornstein, Richard D. Irwin, Inc., Homewood, Illinois, 1965) і Gunnar Myrdal *„Beyond The Welfare State"*, Gerald Duckworth and Co., London, 1960).

III

За час своєї історії українська людина творила інституції соціяльного взаємодіяння на рівні основної (сім'я) й проміжної (громада) соціяльних клітин. Такі рамки соціяльного спілкування переважали на Україні століттями, як і скрізь в Европі до часу виникнення модерних націй-держав. Так само, як усюди в Европі, так і на Україні випадкові факти соціяльного спілкування вищого порядку за той час відбувалися в рамках «традиційного суспільства», яке за своєю природою було універсальне радше, ніж національне. Участь у цих фактах брала тільки незначна упривілейована частина населення.

Історія українського традиційного суспільства тісно зв'язана з історією змін в укладі політичних сил на Сході Европи. У відповідності до цих змін вона обіймає два періоди: литовсько-польський та московсько-російський. Згідно з нашою дефініцією «традиційного суспільства», в обидва періоди маємо справу з подібною економічною системою вільно пов'язаних між собою самодостатніх господарських одиниць (панські двори, поміщицтво). Суспільна структура в обидва періоди у принципі та сама. «Княжата» й «панята» першого періоду знаходять своїх відповідників у гетьманах і козацькій старшині другого періоду. Льокальні інтереси (й приватні амбіції) творять суть політики «значних» людей обох періодів; тієї політики, яка є така типова для контексту «тридиційного суспільства». Питання вибору

digitized by ukrbiblioteka.org

між польським (князі Острозькі, Вишневецькі — гетьман Виговський, Мазепа) чи російським (князь Глинський — гетьман Скоропадський, Полуботок, Розумовський) комплексами творять тло, що на ньому відбувається драма історії українського народу.

Визвольна війна 1648 року виявляється, з перспективи історії, переходом українського традиційного суспільства з польського у російський комплекс. Повстання Хмельницького привітали широкі маси як заповідь здійснення народної волі, яка для цих мас уявлялася як «ідеальний стан у соціяльному значенні, тобто свобода — особиста, свобода труда, свобода володіння землею» (Єфименко). На жаль, ці сподівання не здійснилися й не могли здійснитися в контексті традиційного суспільства. Попольщена українська шляхта, що «відгукнулася на голос вітчизни» під час визвольної війни 1648 року, разом із козацькою знаттю, що висунулася у провід революції, після невдалих спроб договоритися з Польщею про свої привілеї, перейшла під «протекцію» московського царя. Коли у Зборівському договорі тільки 20 тисяч козаків мали бути занесені у «реєстр» упривілейованих, переяславські «трактати» були далеко щедріші у цьому відношенні. Вони забезпечували упривілейоване становище 40 тисячам козацтва. Коли ще взяти до уваги факт, що московський цар був «свій, православний» та репрезентував швидко міцніючу мілітарну й політичну силу на сході Європи, яка могла зберегти й забезпечити соціо-економічний уклад українського традиційного суспільства від ударів ззовні, «возз'єднання» України з Росією «навіки» виявляється як один із тактичних засобів, спрямованих на збереження інтересів тих, які опинилися у «проводі» народу. Широкі маси селянства, які несли головний тягар революції, мали повернутися на те місце, яке їм призначене в системі традиційного суспільства.

Нова «провідна» верства українського традиційного суспільства старається за всяку ціну зберегти своє упривілейоване становище. В залежності від кожночасного укладу політичних сил міняється їх політична орієнтація (москвофіли, польонофіли, туркофіли шведофіли). Боротьба за збереження їх суспільної позиції відбувалася в обставинах міцніння й централізації російської імперії, і спроби зберегти традиційну структуру льокальних інтересів, роблені деякими українськими гетьманами, були зламані, а також була усунена автономічна система адміністрації на Україні. Вона мусіла поступитися новій централізованій системі управління згідно з вимогами держави нового централізованого типу, що його започаткував цар Петро І. Зрівняння у правах української козацької знаті з російським дворянством під кінець 18 століття приспішило процес суцільної інтеґрації верхівки українського традиційного суспільства з тим таки дворянством так, що з початком 19 століття вона виявляється як ультральояльна провінційна галузь імперської панівної кляси.

Для обох періодів українського традиційного суспільства, литовсько-польського й московсько-російського, характеристичний той са-

мий універсалізм у світогляді, який домінував у духовому й інтелектуальному житті середньовічної Европи. Його зміст творили комбінації вчення отців Церкви, філософії Арістотеля й римсько-візантійського права. Іван Вишенський та Григорій Сковорода були найвизначнішими речниками цього світогляду обох згаданих періодів. Їхній вплив на мислення пізніших поколінь української інтелектуальної верхівки залишив тривалі сліди, і багато їхніх думок ще й сьогодні є «прикрасою» світосприймання останніх могіканів українського традиційного суспільства. Завдання зберегти українство в обох періодах лишалося за широкими масами селянства й міщанства.

Світоглядова перевага універсального традиційного суспільства мала вирішальний вплив на формування політичної думки серед кіл «поступової» інтеліґенції Росії й України 19 століття. Коли революційні зрушення на Заході Европи були підготовувані й націлювані проти тенет традиційного світогляду й традиційного соціо-економічного укладу з позицій нової спільноти вищого порядку — нації, політичний рух у Росії — народництво — виступав проти існуючого соціо-економічного укладу з ... позицій традиційного світогляду, присвоївши його два основні елементи: (1) «громаду» як принцип нової соціяльної структури та (2) понаднаціональний універсалізм.

Не знаходячи конкретних соціо-економічних співвідношень, таких, які зумовлювали організацію модерних націй-держав на Заході, народники прийняли концепцію «громади» («общины»), яка була єдиною розвинутою соціяльною інституцією традиційного суспільства, — як основу майбутнього соціо-економічного укладу. Так, всупереч логіці, народники готувалися організувати нову людську спільноту вищого порядку на основах інституцій соціяльного взаємодіяння проміжного типу.

Народники спостерігали труднощі, які неодмінно супроводили соціяльні перетворення на Заході, та вірили, що ці труднощі можна оминути, організуючи модерне індустріяльне суспільство на принципах «громадівства». Зберігаючи «громаду», цю найкраще розвинуту й випробувану в умовах традиційного суспільства інституцію соціяльного взаємодіяння, вони сподівалися зберегти також її характеристичні міжособові відношення, які заникали в кліматі західнього модерного суспільства, доводячи його до перетворення в безлику масу. Згідно з поглядами народників, нове суспільство «громадівського» типу мало б перевагу над західньоевропейським у тому, що в його обстановці скоріше й повніше могли бути здійснені вселюдські принципи рівноправства, справедливости та свободи.

Як відомо, надії народників на можливість організувати «громадівський» соціо-економічний уклад зазнали нищівної критики під кінець 19 століття з боку російських марксистів, які вважали, що, згідно з Марксовою теорією соціяльного розвитку, нація, а не якась утопічна федерація «громад» є тою вищою організаційною формою

digitized by ukrbiblioteka.org

людських спільнот, яка виникає в стадії розширеного соціяльного відтворення (індустріяльного капіталізму).

Другою консеквенцією домінуючого впливу традиційного світогляду на мислення «поступової» інтеліґенції Росії й України 19 століття був його універсалізм. За своєю природою народницький рух не міг мати багато зрозуміння до національних аспірацій тому, що «громада», а не нація мала бути в майбутньому основною клітиною нового суспільства, яке мало поширитися на весь світ. Російські народники не приділяли ніякої уваги т. зв. національному питанню, цього питання також не підносили визначні організатори й діячі народницького руху, які належали до українського культурно-мовного середовища, такі як Ковалевський, Лизогуб, Стефанівський, Кибальчич та інші.

Світоглядовий універсалізм російського традиційного суспільства, який проявився в доктрині народників, перетривав марксистську критику, а також і жовтневу революцію, не вважаючи на те, що вона повністю ліквідувала соціо-економічну базу цього суспільства. Навіть марксизм, який був офіційно визнаний едино правильною філософією в Радянському Союзі після перемоги жовтневої революції, не зміг дотримати логіки своєї теорії про соціяльну зміну під натиском російського традиційного універсалізму. Недавні теорії «двох батьківщин», «двох рідних мов» та «злиття націй» є нічим іншим як далеким (але сильним) відгомоном універсалізму російського традиційного світогляду та очевидним доказом його живучости навіть в умовах монополії Марксового вчення.

IV

Тільки нечисленні українські патріоти 19 століття, відчуваючи культурно-мовну окремішність українського народу, розуміли, що єдиною природною формою вияву тієї спільноти є нація. Але виникання нації вони зв'язували із діянням метафізичних сил («національного духа») радше, ніж із наявністю соціяльних інституцій взаємодіяння вищого порядку, які появляються в результаті соціо-економічних перетворень. Перебуваючи під сильним впливом українського села, де головним чином зберігалася культурно-мовна окремішність українського народу, та його інституцій проміжного (громада) рівня, згадані патріоти пірнули у світ метафізики, щоб там знайти обґрунтування своєї концепції «нації», яка концепція сьогодні в більш витонченому окресленні відома як «вічна й абсолютна категорія позачасової єдности в духові, крові та історичному призначенні». Таку концепцію «нації» навряд чи можна утотожнювати із зрозумінням нації на Заході, де суть нації визначається наявністю відповідного соціо-економічного укладу й інституціями соціяльного взаємодіяння, на якому цей уклад базується.

Кирило-Методіївське Братство було першою спробою формулювати українську політичну думку з позицій української культурномовної окремішности. Його ідеологія мала незаперечний вплив на мислення дальших поколінь українських громадсько-політичних діячів. Кирило-методіївський рух був далеким відгуком революційного руху, що попереджував і супроводжував творення модерних націй на Заході Европи. Але між Братством й европейським рухом була ґрунтовна різниця: коли рух Молодої Европи на Заході спирався на конкретні соціяльні сили та співвідношення, ідеологія Братства творилася в умовах соціяльно-економічної та світоглядової переваги «традиційного суспільства». Цю ситуацію влучно відзначає Д. Чижевський:

«Можна сказати, що так звані „західні впливи" викликали, розв'язували у слов'ян власну й самостійну творчість, що була часто не лише відгуком, але й відповіддю Заходу.

«Такою відповіддю була й ідеологія кирило-методіївців, у якій схрестилися, злилися: моменти романтичної традиції, що на Заході в ці часи завмирала, а у слов'ян ще довго залишалася жива й актуальна; радикалізм 40-их років, для якого на Заході були певні соціяльні передумови (зародки робітничого руху), яких цілком ще бракувало у слов'ян, де соціяльну мотивовку радикалізму замінила національно-політична; нарешті, релігійний елемент. при тому в специфічних формах східнього християнства, грецької ортодоксії, що надав іншим моментам ідеології есхатологічної закраски, спричинився до віри в можливість і неминучу потребу перебудови всього життя людського й суспільного на основі християнської віри».*)

Ідеологію Кирило-Методіївського Братства можна вважати, з огляду на її метафізично-релігійні заложення, продовженням філософії традиційного суспільства з певними несміливими модифікаціями соціяльно-політичної натури, запозиченими на Заході, які в умовах тодішніх соціо-економічних реалітетів у Росії були радше утопією, ніж практичною програмою політичної дії. Два основні елементи традиційного світогляду — універсалізм та інституція «громади», які були прийняті в основу народництва, знайшли свій відгук також в ідеології Братства. Універсалізм братчиків був до деякої міри модифікований ідеєю українського месіянізму, який мав вести слов'янську сім'ю народів до розв'язки усіх суспільних і національних проблем в рамках якоїсь утопійної федерації народів на засадах взаємного визнання й пошани.

Ідеї, поширювані Братством, треба вважати тільки першою спробою формулювати новочасне українство. Ці ідеї не засвідчували процесу народження української модерної нації, для якого на Україні того часу ще не було об'єктивних умов. Україна того часу була і своїм

*) Дмитро Чижевський, «Нариси з історії філософії на Україні» (Прага, 1931, стор. 108).

digitized by ukrbiblioteka.org

світоглядом і своєю соціо-економічною структурою частиною універсального російського традиційного суспільства.

В умовах соціо-економічного й світоглядового застою, який характеристичний для традиційного суспільства, не могло бути мови про спонтанне започаткування процесу економічного зростання, яке створює передумови для виникання інституцій соціяльного взаємодіяння на вищому рівні, що творять суть модерної нації. В таких умовах для українських патріотів 19 століття концепція «нації» не могла бути нічим іншим, як комбінацією модифікованого соціо-економічного укладу традиційного суспільства й фікції метафізичної спільноти, основаної на культурно-мовній окремішності, як заміна повнокровних інституцій соціяльного взаємодіяння вищого порядку, які відзеркалюють інфраструктуру й конкретний соціо-економічний уклад модерної нації.

Таку концепцію «нації», яка являє собою намагання погодити, в українських умовах, соціо-економічну структуру традиційного суспільства (громада) й його світогляд із вимогами модерного суспільства, ми окреслюємо як «хуторянство».

Типовим для «хуторянського» суспільства є його громадо-центричний характер («громада — великий чоловік»). В такому суспільстві кожен має визначене своє місце, ролю й функції («швець — знай своє діло»). Покращення особистої позиції одиниці — члена громади, поза встановленим порядком може статися, згідно з прийнятою думкою, тільки коштом інших членів громади або громади в цілому, і тому всяка виняткова активність націлена на покращення особистої позиції зустрічається з засудженням громади («не лізь поперед батька в пекло») або прямо унеможливлюється системою громадських санкцій. В таких умовах кожен намагається діяти в рамках «традицією освячених» та громадою прийнятих звичаїв.

Коли появляються можливості покращення економічної позиції, з погляду «хуторянської» спільноти ці можливості мають принести користь громаді в цілому, не міняючи релятивного становища її членів та їх взаємовідношень. Все, що діється, записується на кредит громади; все відбувається в її імені та в її інтересі. На таких основах будуються (звичайно, ідеалізовані) кооперативні об'єднання та здійснюються проекти громадського значення, при чому незвичайно важливе для успіху даного підприємства є те, щоб не народилося підозріння, що хтонебудь із громади буде мати окремі користі. Таке підозріння може провалити часом і найкращий задум.

За своєю природою громадоцентричний світогляд не сприймає позитивно процесу модернізації. Цим можна пояснити факт, що, не вважаючи на незвичайно бурхливий розвиток кооперативного руху на Україні, цей рух дуже малою мірою спричинився до модернізації українського народу.

Українське «хуторянство» зберегло в основному світогляд та сві-

тосприймання давнього традиційного суспільства. У цьому відношенні особа й письменницька творчість Панька Куліша може до деякої міри служити як зразок українського «хуторянства». П. Куліш вірив, що, «звертаючись до „хуторянського життя", ми повертаємося до життя природного, кидаємо зайве й непотрібне, а залишається нам природне для людини й вічне. Цінності, які реалізуються в хуторському житті, є цінності вічні і сталі, вони були за тисячу років до нас і залишаються в далекому майбутньому; в хуторському житті панує незмінність — „оту книжку читали наші предки, за тисячу років до нас та й казали: правда! Цю книжку й ми читаємо та й говоримо: правда, навіки правда!" ... І тому Куліш звертається до городян — „оставайтеся собі при своїй городянській філософії, а нам дозвольте ... селянську філософію проповідати, взявши її прямісінько із ... Євангелія"»*).

Куліш був приголомшений тим, що бачив у Європі під час своїх подорожей. Світоглядову й соціо-економічну революцію, яка супроводила виникання західньо-европейських модерних націй, та процес адаптації европейських суспільств до нових соціяльно-економічних співвідношень, нових авторитетів і нових вартостей Куліш розцінював, як безладдя й хаос. «Мало ладу в европейській цивілізації» — був його вирок і з цього висновок:

«Треба містам розсипатися на села, на хутори і з'їздитися лише до контор на засідання на короткий час, ніяк не засиджуючись у велетенських скоповищах многолюдствія, не наживаючи рівнодушности до незаможних, не розриваючи сусідських зв'язків з селянами — лише тоді бідність якнебудь урівнятися б з багацтвом».**)

Зустріч з Европою закінчується в листах Куліша акордом на честь українського примітивного життя: «Ми повернулися на Україну, ліпше якої для хахла нічого не вигадати» (Д. Чижевський, там таки, стор. 126).

Куліш був одним із найбільш впливових речників свого покоління; він безперечно спричинився до формування українського світогляду, який виявився і ще сьогодні виявляється в політичному мисленні, літературній творчості та громадському житті української спільноти за останніх сто років.

«Хуторянство» проявляється не тільки у світосприйманні української людини; ним пронизані також і українські соціяльно-політичні концепції. Не затримуючися на загальновідомих концепціях М. Грушевського чи українських т. зв. «соціялістичних» партій, які в основному були українським виданням всеросійського народництва, доводиться ствердити, що також і концепції їхніх противників, голов-

*) Д. Чижевський, цитована праця, стор. 125-126.

**) Д. Чижевський, там таки, стор. 126.

digitized by ukrbiblioteka.org

не В. Липинського й Д. Донцова, не позбавлені елементів «хуторянства».

Доктрина Липинського повертає нас назад в епоху традиційного суспільства, тепер уже національного, не універсального, до традицій Гетьманської держави із підкресленням важливої ролі селянства як основи нового, нібито модерного суспільства та земельної аристократії як провідної верстви. Тим часом, як це було вище з'ясоване, у процесі модернізації селянство відсувається на дальший плян, а його місце посідає суспільство нового типу із виразною перевагою індустріяльно-міського характеру, із новими авторитетами й новою скалею вартостей.

«Сьогодні вже не треба бути вченим соціологом чи економістом, щоб помітити, що селянство в новочасному суспільстві не відограє поважнішої ролі, воно зменшується кількісно, абсолютно й процентово. Можна навіть встановити як правило, що розвинутість даного суспільства стоїть в оберненому відношенні до процентової кількості селянства» (див. нашу статтю «Економічний розвиток України в АЕУ», «Сучасність», ч. 8, 1964).

Поворотом у традиційне суспільство треба також вважати візію української держави ідеолога українського націоналізму Д. Донцова.

«Право, традиція, патріотизм і релігія . . . будуть базою нового режиму. Для цього, в першу лінію, мусить бути збудована ця держава не на засаді однаковости, рівности мільйонів одної обезличеної людської отари, а на засаді, традиційній на Україні, засаді суспільної ієрархії. Ця остання засада відноситься до сфери соціяльного життя» (Д. Донцов, *«За яку революцію»*, «ЛВУ», Торонто, 1957, стор. 57).

«Традиції нашої нації вимагають передусім держави цілковито відрізаної — економічно, культурно, політично — від Московщини. Подруге, держави сильної, яка могла б протиставитися Московщині. Це мусить бути отже — майже військова держава, як була вона за старої України і за Гетьманщини . . . З подібних причин мусить Україна, оточена „сухим океаном" степів, бути таким воєнним табором, як була в минулі віки» (там таки, стор. 53).

Як видно з наведених цитат, ні Липинський, ні Донцов не мали відповідного розуміння процесу модернізації й нового модерного суспільства індустріяльно-міського типу. Основою їх соціо-економічного укладу лишається старе «традиційне суспільство», яке й є одною із найбільш стійких перешкод модернізації.

V

Революція й визвольні змагання 1917-21 були вогневою пробою для концепції іраціональної України патріотичного українофільства 19 століття. Вислід цієї проби загальновідомий, але не його причини.

Ідея іраціональної України не знайшла зрозуміння серед широких мас українського селянства, яке, згідно з концепцією «селянської партії», мало стати основою нової української держави. Ентузіязм двох мільйонів українських вояків російської армії (як не селян, то напевно недавніх виходнів з села), для яких поняття України було більш прагматичне, зв'язане з володінням землею, скоро охолодився, коли питання розподілу землі не було розв'язане тодішнім українським урядом так, як вони цього чекали. Вивласнення без викупу й розподіл великих земельних володінь в межах України у той час могли створити першу, справді українську інституцію соціяльного взаємодіяння на вищому рівні й допомогти організувати власну державу. Результатом нерішучости українського політичного проводу того часу, а потім повороту до «традиційної» гетьманської держави було стихійне творення на місце однієї з багатьох «Україн» на рівні проміжних суспільних організацій (ближча громада). Т. зв. «отаманщина» була природним явищем для «селянської» нації; це була єдина інституція соціяльного взаємодіяння, яку тогочасні українські селянські маси знали; іраціональна Україна була для них незрозумілою фікцією.

Згідно з ідеєю цього нарису, причиною нашої невдачі була не відсутність т. зв. «національної свідомости», а просто факт, що ми у той час не були ще зформованою нацією в розумінні власних інституцій соціяльного взаємодіяння вищого порядку. Як відомо, великі міста України у той час були в більшості чужі культурно й політично українському рухові, а факти соціяльного взаємодіяння на вищому рівні (індустрія, торгівля, фінанси, транспорт, зв'язок та організація робітництва) виявлялися в рамках загальноросійських інституцій. У загальному в той час ми були ще частиною всеросійського традиційного суспільства з його характеристичним універсалізмом та громадівством. Факт, що нам треба було аж чотирьох універсалів й остаточного розгрому цього суспільства у жовтневій революції, щоб остаточно розірвати ці зв'язки, аж надто вимовний у цьому відношенні.

Досвід визвольних змагань ні в чому не змінив світогляду українських «хуторян». Відсутність розуміння концепції іраціональної України, або відсутність «національної свідомості», була визнана головною причиною нашої невдачі. Про це Іван Кедрин пише:

«Тим часом у світлі вже багатої української історичної й мемуарної літератури... вже не підлягає сумніву, що найголовнішою причиною нашої програної років 1917-21 була відсутність політично-свідомої нації. Не було свідомої, високо-освіченої і політично виробленої та підготованої провідної верстви, не було нашої інтелігенції й не було освіченого селянства... Тільки ті, які були тоді в Україні, переживали ті часи, ті, які захсплювалися масами народу на святочних богослуженнях на Софійському майдані і водночас були свідками проголошування „невтральности" українськими полками — тіль-

digitized by ukrbiblioteka.org

ки вони в силі направду відрізнити тодішній т. зв. ентузіязм українських мас від солом'яного вогню, який згасав, коли треба було пожертвувати майном, особистою вигодою, часом здоров'ям і життям в боротьбі за рідну державу. Не було ніякого зрозуміння потреби тієї держави» («Українство з перспективи 45-річчя», «Свобода», 30 квітня, 1963).

Наведений вище погляд про відсутність «національної свідомости» як головної причини нашої невдачі у визвольних змаганнях набув права громадянства в українській публіцистиці й політичній діяльності повоєнних років. Ще сьогодні комбінація цього погляду з намаганням переконати чужинців у живучості концепції іраціональної України творить суть політичної діяльности української громади в діяспорі, її політичних провідників чи самопризначених «амбасадорів української справи».

У період між двома світовими війнами українське «хуторянство» збереглося у двох різних видах. В Радянській Україні його підтримувало, на нижчому рівні, «непівське» селянство, а на вищому — «національні по формі, інтернаціональні по змісту» нащадки універсальних «малоросів». Як їхні предки будували понаднаціональні імперсько-російські інституції, так новітні «малороси» стали помагати закріплювати нібито пролетарсько-інтернаціональний, а по суті універсально-російський соціо-економічний уклад. Єдиний, може, Микола Скрипник бачив ясно ситуацію й розумів потребу творення своїх українських інституцій соціяльного взаємодіяння на вищому рівні. На жаль, він був сам проти переважаючої сили російських великодержавних універсалістів та їх українських підголосків. Підтримка, що він її чекав від широких мас українського народу, не надходила. «Хуторяни» на нижчому рівні «не відчували потреби власної держави», а «хуторяни» на вищому рівні не розуміли, що в тодішніх умовах процес формування української модерної нації можливий тільки у співпраці з Росією. Деякі з них були так приголомшені містом — головним полем битви між старим і новим, що не витримали напруження «скоповищ многолюдствія», бились у груди й повертались на село.

Поклонюся я житам:
Ви простіть мене, блудного сина.
Що я вас проміняв, прогадав,
На сирени, на брук, на машини.

(Дмитро Фальківський)

Як відомо, ні концепція «геть від Москви», ні концепція «націонал-комунізму», яка може була в даний час найбільш реальна, не встояли проти російського традиційного універсалізму. Сили, які стояли за цими концепціями, не мали достатнього часу, щоб оформитися й закріпитися в процесі модернізації.

Іншим шляхом відбувався розвиток українського «хуторянства» в Західній Україні, під Польщею. Тому що відсутність «національної свідомости» була визнана головною причиною нашої невдачі, усі зусилля були націлені на розбудження та скріплення тієї «свідомости». На мітах і леґендах про Зрив, Чин, Лицарів Абсурду народився тут, не без впливу подібних рухів в Італії й Німеччині, український націоналізм, який домінував над українською спільнотою під Польщею та в різних осередках Центральної й Західньої Европи. Ірраціональна Україна стала основною ідеєю, яка унапрямлювала духовне життя, публіцистику, літературу й науку української позарадянської спільноти. Незміренні витрати людських і матеріяльних ресурсів були принесені в жертву для підготови нових «лицарів абсурду», нових «актів» і «чинів», що в сумі мали зміцнити «національну свідомість» та завершити формування т. зв. динамічної нації нового зразка.

Тим часом період двадцяти років під Польщею мало що змінив вигляд української спільноти. Вона по суті лишилася тією самою «хуторянською» нацією, якою вона була напередодні першої світової війни, може тільки з більшим революційним досвідом і організованими кадрами підпільників та потенціяльних ... міністрів. Майже нічого не було зроблено для підготовки ґрунту для виникнення українських інституцій соціяльного взаємодіяння на вищому рівні. У той час нам треба було не теоретиків-ідеологів «хуторянства», засекречених підпільників, просвітян та розбуджувачів «національної свідомости», а радше українських підприємців, організаторів індустріяльного виробництва, транспорту й забезпечення, банкірів і фінансистів, організаторів робітництва і т. п., коротко — тієї підприємницької еліти (не спекулянтів-торгівців, які характеристичні для економічно відсталих країн), яка своєю діяльністю просякла б усю спільноту, покращила б умови її матеріяльного життя, запобігла б перенаселенню села та відвоювала наші міста, а тим самим приготувала ґрунт для творення своїх, українських, інституцій соціяльного взаємодіяння, які виповнюють зміст модерної нації. Створення сприятливих умов для виникання такої нової еліти було обов'язком української публіцистики, наукової й літературної творчости й політичної діяльности. Із шкодою для української спільноти в Західній Україні її провідники вибрали інший шлях «розбудови» нації й у цьому відношенні продовжували «світлі традиції» хуторянства. Факт, що сьогодні Західня Україна являє собою найбільш відсталу частину Радянської України, з найнижчим життєвим стандартом, з великою перевагою сільського над міським населенням, є у прямому відношенні до діяльности українських «хуторян», проповідників концепції ірраціональної України.

Так само, як справжні причини невдачі визвольних змагань ніколи не були задовільно з'ясовані й лишилися тільки міти, так само й

digitized by ukrbiblioteka.org

«дивні» ходи політики української спільноти в час другої світової війни потроху забуваються, і їх місце починають опановувати нові міти. Скріплене оцими новими мітами українське «хуторянство» перейшло з українськими еміґрантами на американський континент. Втративши зв'язок із рідними землями й не знаходячи зрозуміння для себе в американських умовах життя, це «хуторянство» потроху перетворюється у своєрідний культ шаманів, із встановленим за всіма правилами священночинством. Назовні цей культ виявляється в календарі академій, національних свят і відзначувань, з урочистими процесіями до посадників міст чи політичних (американських) діячів, вручанням їм пам'яток та показуванням молодих дівчат у «національних» строях. Всякі відхилення від встановленого порядку засуджуються правовірними визнавцями культу, що про його чистоту дбають повсякчасно більше й менше визнані шамани.

Національні свята й академії призначені на те, щоб мобілізувати (крім фондів) також і громадську думку й дати моральну підтримку еміґраційним політичним діячам у їх діяльності за скріплення того ж культу й популяризацію його серед чужинецьких кіл. Суть цього політичного культу творить містична «національна справа» із остаточною ціллю «визволення» України. Оточена містикою «національна справа» стала святая-святих української еміґраційної політики, стала догмою, що її не дано розуміти, а в неї треба вірити. Сумніватися в ній чи дискутувати цю догму вважається мало не національною зрадою. Як тому 50 років, як тому 25 років, так і сьогодні українська (еміґраційна) політика не має прагматичних засновків ні стосовно України, ні стосовно українсько-американської спільноти. Хуторянство з-перед сторіччя лишилося незмінним до сьогодні. Революція 20 століття, як дехто називає перетворення нашого часу, цілком його не заторкнула; чим більше світ міняється, тим глибше доживаюче віку в Америці українське «хуторянство» поринає в містику, не знаходячи логічного зв'язку з дійсністю.

VI

З погляду засад, накреслених цим нарисом, які суть нації зводять до наявности інституцій соціяльного взаємодіяння, які відзеркалюють основні характеристики модерного суспільства індустріяльно-міського типу, доводиться ствердити факт, що процес формування української нації ще сьогодні не завершився. Ґрунт для виникання таких інституцій підготовляється стихійно в сучасній Україні мірою того, як поступає процес модернізації. З природи речей участь у підготовці цього ґрунту беруть у переважаючій більшості ті, що їх життя територіяльно зв'язане з Україною, без уваги на їх культурно-мовну спадщину — українську, російську, єврейську чи іншу. Тіль-

ки поставивши себе поза рамки специфічно українського довкілля, наприклад, росіянин може зберегти свій російський спосіб життя на Україні. Різниці між російським і українським довкіллям, що їх зауважують всі чужинецькі кореспонденти та звичайні туристи, не зважаючи на факт, що в більших містах України розмовною мовою є російська мова, треба якраз приписати відмінності обох способів життя. Виключні російські «ґетто» безперечно існують на Україні, але вони будуть примушені дезінтеґруватися під натиском українського способу життя. Проблема акультурації й інтеґрації, що ми її знаємо в Америці, так само актуальна в сьогоднішній Україні.

Українська нація, яка сьогодні формується на Україні, буде нацією, побудованою на принципі територіялізму, з переважно українськими культурно-духовими й історичними традиціями, гармонійно поєднаними з вимогами спільноти індустріяльно-міського типу. Вона не дуже буде схожа на націю, про яку мріють українські «хуторяни» в діяспорі, але вона також не «зіллється» у містичний «радянський» народ, як цього хотіли б російські великодержавні універсалісти й їх українські вислужники, які ще сьогодні перебувають у полоні традиційного світогляду. Намагання оминути цю природну стадію оформлення людської спільноти, що нею є модерна нація, у випадку України є наперед засуджені на невдачу тому, що Україна перебуває на тому самому (в кожному разі не нижчому) рівні модернізації, що й Росія, і немає причини припускати, що це відношення могло б змінитися на некористь України із-за тісної взаємозалежности процесу модернізації обох країн. А втім для російського народу треба буде ще довгих десятиліть, щоб асимілювати й інтеґрувати десятки національних груп, які є в Російській Федерації. З уваги на те, що ці національні групи здебільша відсталі, процес інтеґрації має всі вигляди закінчитися успішно.

Крім зовнішніх сил, які спотворюють процес формування української нації різними адміністративними засобами (згадані вище російські великодержавні універсалісти й їх українські вислужники), на перешкоді цьому процесові стоїть також традиціоналізм і консерватизм українського селянства, яке в багатьох випадках відгороджується від міста й вороже ставиться до процесу модернізації, замість те місто здобувати й так прискорювати процес переміни суспільства із хліборобсько-сільського в індустріяльно-міське. Здобуваючи місто, українське селянство досягне двох основних цілей: поперше, приспішить модернізацію й оформлення української нації, подруге, покращить незавидну долю тих, що лишаться на селі, збільшуючи граничний продукт в сільському господарстві та примушуючи радянських плянувальників «стрімко» збільшити капіталовкладення в цю найбільш відсталу ділянку народного господарства Радянського Союзу.

Процес формації модерної української нації буде прискорений мірою того, як виявляться можливості творення українських інститу-

digitized by ukrbiblioteka.org

цій соціяльного взаємодіяння вищого порядку. Першою й основною інституцією цього роду треба вважати введення радянсько-українського громадянства на територіяльному принципі. Всі, хто народився на Україні, та всі, хто виявить волю жити постійно на Україні, стають українцями в розумінні інституції радянсько-українського громадянства. Не треба хіба додавати, що інституція радянсько-українського громадянства вимагає здійснення положень Основного Закону УРСР про радянсько-українське закордонне представництво та окреме радянсько-українське міністерство оборони. Введення інституції радянсько-українського громадянства ні в чому не мусить порушувати існуючої тепер свободи переміщування громадян в границях Радянського Союзу. Такий принцип вже десятки років практикується в країнах, які належать до Брітанської Співдружности Народів. Обов'язковий під сучасну пору в Радянському Союзі принцип одного радянського громадянства для усієї території Радянського Союзу й принцип національної приналежности, побудований на культурномовній окремішності, є тільки видозміною універсального громадянства традиційного суспільства колишньої російської імперії, а тим самим анахронізмом, який стоїть на перешкоді формації обох — української й російської націй.

Свідомість суцільної приналежности до української нації може розвиватися й закріплюватися тільки у системі окремого українського шкільництва, яке гармонійно поєднує українські історичні й культурні традиції з вимогами модерного індустріяльно-міського суспільства й понаднаціональних об'єднань. Інституцію окремого українського шкільництва, при очевидному збереженні статусу російської мови як мови спілкування народів Радянського Союзу, треба вважати дальшим фактором у прискоренні формації української модерної нації. Те саме стосується інституції засобів масової комунікації: преса, радіомовлення, телебачення й кіно. За останнє десятиріччя, під натиском самого життя, на Україні починають появлятися радянсько-українські інституції соціяльного взаємодіяння вищого порядку. Ці інституції творяться в царині народного господарства, і, можна сподіватися, що такі інституції з часом виникнуть також і в сфері соціяльно-політичного й виховно-культурного життя.

Підготування ґрунту для уможливлення й пожвалення процесу творення радянсько-українських інституцій соціяльного взаємодіяння вищого порядку на Україні мусить стати першочерговим завданням широких кіл інтелектуалів, російських та українських. Ними в першу чергу повинна бути викрита шкідлива роля анахронічного російського традиційного універсалізму, який являє собою велику перешкоду у формуванні російської й української модерних націй. Без їх остаточного оформлення співдружність цих народів буде тільки порожнім словом без жодного змісту. Ця співдружність може розвиватися й закріплюватися тільки під умовою, що обидва народи вза-

ємно допомагатимуть собі в процесі модернізації. В таких умовах накидування передчасної ідеології про «злиття націй» може стати джерелом непорозумінь, непотрібних матеріяльних витрат і проривів у процесі модернізації. Про «злиття націй» може говорити тільки безвідповідальний політикан, який не в силі аналізувати соціологічних процесів, або саботажник, який свідомо діє на шкоду обох, російського й українського, народів.

Куди важливішою справою, ніж «злиття націй», є питання конституційної перебудови Радянського Союзу в такому напрямі, який створив би сприятливіші умови для економічного й політичного об'єднання в Радянському Союзі й інших народів Центрально-Східньої Европи. Провал концепції «спільного ринку» (Рада Економічної Взаємодопомоги) для країн т. зв. соціялістичного табору й відосередні тенденції «десателітизації» цих країн тільки зміцнюють думку про невідхильну потребу такої перебудови. Народи Центрально-Східньої Европи не можуть мати довір'я до «федерації», яка ідентифікована, згідно з концепцією ентузіястів перестарілого російського традиційного універсалізму, з Росією й Москвою. Модерне об'єднання-федерація народів Східньої й Центрально-Східньої Европи вимагає створення нового федерального центру поза Москвою, наприклад, десь на границі Росії, України й Білорусі, де були б зосереджені центральні уряди Радянського Союзу. Новий центр федерації був би керований представниками урядів усіх союзних держав. Москва лишилася б столицею Російської ФРСР так, як нею є Київ для Української РСР чи Менськ для Білоруської РСР. Такої самої реформи вимагає й організація Комуністичної партії Радянського Союзу. Комуністичні партії народів Центрально-Східньої Европи не можуть мати довіря до керівництва партії, яка утотожнює себе з «федерацією» російського універсального типу. Довір'я комуністичних партій народів Центрально-Східньої Европи може здобути така Комуністична партія Радянського Союзу, яка складатиметься з представників комуністичних партій усіх союзних республік, включаючи туди й ... Комуністичну партію Росії. Відсутність такої партії в сьогоднішній системі виявляє тільки провінційний, а не національний характер комуністичних партій України чи Білорусії. Із досвіду найновішої історії знаємо, що ні одна комуністична партія поза Радянським Союзом не захотіла бути зіпхненою до такої ролі. «Уроки» найновішої історії всесвітнього комуністичного руху, явний провал «безрідного» інтернаціоналізму, голоси за введення принципу поліцентризму повинні стати серйозною пересторогою для керівників політичного плянування в Радянському Союзі, головне для тих, які ще сьогодні перебувають у тенетах універсалізму давнього російсько-імперського традиційного суспільства. Цей перестарілий, соціяльно не виправданий універсалізм підважує основи співдружности народів Радянського Союзу, головне тих, які досягнули вищого рівня модернізації, зберігаючи свою культурно-мовну

digitized by ukrbiblioteka.org

спадщину, сповільнює процес їхнього формування як нації та загрожує ізоляцією Радянського Союзу від решти Центрально-Східньої Европи, яка в сьогоднішній обстановці є його природним доповненням, на шкоду усіх народів, включаючи туди й російський.

ВИСНОВКИ

1) Динамізм соціологічних перетворень у сучасному світі висунув у центр уваги не тільки соціологів та політиків, але також широких кіл громадськости питання т. зв. модернізації, а зокрема її найважливішого вияву — економічного зростання.

2) Модернізацію ми окреслюємо як соціологічне перетворення «традиційного суспільства», хліборобсько-сільського типу з перевагою інституцій соціяльного взаємодіяння проміжного (на рівні громади) порядку в модерну націю, індустріяльно-міського типу з перевагою інституцій соціяльного взаємодіяння вищого (на рівні нації) порядку.

3) Процес модернізації на Україні, як і в Росії, був а) припізнений наслідком довготривалої переваги соціо-економічного укладу й світогляду традиційного суспільства та б) викривлений наслідком пасивної, а то й негативної настанови українського народу в цілому, а зокрема його провідної верстви до процесу модернізації.

4) У висліді поданих вище обставин дійшло до виникнення на Україні своєрідного гібрида модернізації — «хуторянства», що його ми окреслили як намагання погодити соціо-економічний уклад, світогляд та інституції «традиційного суспільства» з вимогами модерного масового суспільства.

5) Українська модерна нація перебуває під сучасну пору в процесі формування на Україні. Згідно з емпіричним досвідом та логікою модернізації, вирішальними у цьому процесі виявляються принципи територіяльности, акультурації й суцільної інтеґрації.

6) Переходячи такий же неминучий процес акультурації й суцільної інтеґрації в країнах свого поселення, українська культурно-мовна спільнота в діяспорі може допомогти прискорити процес формування модерної української нації на Україні та введення її у світову сім'ю «відкритих суспільств», наголошуючи у своїй політичній чи пропаґандивно-роз'яснювальній діяльності потребу сприяння виниканню на Україні своїх окремих інституцій соціяльного взаємодіяння вищого порядку.

ВОЛОДИМИР П. СТАХІВ:

ЧЕРГОВИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ ЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ В СРСР

Ключем до зрозуміння останніх реорганізаційних змін у системі управління радянською промисловістю можуть послужити, на нашу думку, кінцеві абзаци в останній частині доповіді Алексєя Н. Косиґіна на вересневому пленумі ЦК КПРС, де він з іронією широко полемізує з твердженнями західніх «радянознавців», що черговий експеримент в економіці СРСР є, мовляв, однією із спроб подолати кризу в промисловості при допомозі капіталістичних метод, є кроком на шляху до капіталізму. До речі, його «іронія» надумана, вимушена і не переконлива. Також усі інші офіційні доповідачі і промовці, які виступали в цій справі на різних партійних та «парляментських» форумах (за винятком Кирила Т. Мазурова на сесії верховної ради СР СР), у тій чи тій формі «дементували» наявність якоїнебудь кризи, що мала б бути причиною реформ.

Насамперед послухаймо, яким акордом закінчив свою доповідь Алексей Ніколаєвич:

«Робота пленуму дістане безумовно великий відгук за кордоном... Але наші вороги звичайно постараються перекрутити суть наших рішень: вони намагаються зобразити їх як прояв слабости соціялістичної системи господарства... Буржуазна преса, роздуваючи справжні, а здебільшого вигадані хиби нашої господарської роботи, говорить про якийсь „хаос", „кризу" в радянській економіці... Вона, ця преса, твердить... про провал нашої системи суспільного виробництва, про повернення СРСР на позиції капіталістичного господарювання, про заміну плянового принципу стихійним механізмом ринкового реґулювання... Балачки ж тих чи інших буржуазних економістів про поступове повернення радянської економіки на рейки капіталізму свідчать тільки про одне — бажане вони хотіли б видати за дійсне... Галас про „труднощі" радянської економіки, про її „буржуазне переродження" має й іншу мету: дискредитувати перед новими незалежними країнами Азії та Африки соціялістичний шлях розвитку...»

Тут процитовані тільки найсуттєвіші речення. Косиґін полемізував і якоюсь мірою «виправдувався» перед власними догматиками в партії далеко ширше і докладніше; але для всіх його арґументів немає, на жаль, місця в цій статті.

А Леонид І. Брежнєв майже відразу почав свою промову в дискусії на доповідь Косиґіна так:

digitized by ukrbiblioteka.org

«Президія ЦК КПРС поставила питання про поліпшення управління промисловістю ... не тому, що в нас виявилися якісь провали в роботі промисловости. Звичайно, нічого подібного в нас немає».

З доповіді Петра Ю. Шелеста на пленумі ЦК КПУ в Києві варта уваги в цьому контексті така цитата:

«... наскрізь фальшива пропаґанда буржуазної преси і радіо про те, що в нас нібито виникла якась „криза", „технічний застій" у промисловості та в економіці ... Це ми зустрічаємо не вперше».

Можна б згадати також інші виступи, але це було б тільки повторенням або невибагливою парафразою сказаного вже Косиґіном. Належить зокрема підкреслити, що всі без винятку доповіді, виголошені на пленумах ЦК чи на сесіях верховних рад у союзних республіках, були менше або більше невдалим викладом думок Косиґіна — тобто скороченням чи копією його доповіді. На жаль, нічого не можна сказати про дискусійні виступи на самому пленумі ЦК КПРС, бо їх тексти не були опубліковані в пресі, наприклад, у київській «Радянській Україні». Звичайно остання публікувала тексти промов тих функціонерів, що очолюють партійний апарат в УРСР. Відповідно інші республіканські пресові органи публікували промови дискутантів із своїх республік.

ЧОМУ ТОДІ КРИТИКА ДОТЕПЕРІШНЬОЇ СИСТЕМИ?

Отож виходить, що в промисловості СРСР немає ні хаосу чи кризи, ні провалів, ні технічного застою, якщо вірити на слово Косиґінові, Брежнєву, Шелестові та іншим керівним партійним апаратникам у республіках. Не знати тільки, за кого вони вважають своїх слухачів, як також і читачів текстів їхніх офіційних виступів. За беззастережних дурнів? За довірливих наївняків без найменшої крупинки скепсису? Чи, може, за байдужих до справи безпринципних кар'єристів, які виповнили пленарні залі партійної знаті або т. зв. «обранців народу»?

На початку ж своєї доповіді, де арґументувалася «необхідність поліпшити управління промисловістю, удосконалити плянування і посилити економічне стимулювання промислового виробництва», Косиґін якнайвиразніше показав справжній (а не «здебільшого вигаданий») стан радянської господарської системи, а зокрема становище в промисловості. Не будемо аналізувати його твердження чи переповідати, їх реферуючи, бо це завело б нас у нетрі діялектики та комуністичної метафізики. До того це все відгонило б такою нудотою, якою відзначається згадана доповідь. Найкраще знову навести деякі цитати з цієї доповіді, при чому запевняємо читачів, що вони не вирвані з контексту і їх автентичність можна перевірити на сторінках московської «Правды» або київської «Радянської України».

«За останні роки, — говорив Косиґін, — сталося деяке зниження розмірів національного доходу і промислової продукції... Темпи виробництва і зростання продуктивности праці дещо сповільнилися...» (Коментар: Окреслення «деяке» або «дещо» треба розуміти діялектично; на звичайній, зрозумілій мові вони означають «значне» і відповідно — «набагато». Отже треба читати «значне зниження» і «набагато сповільнилися». Російський діялектик точних визначень не визнає там, де вони йому не вигідні). «В недалекому минулому було допущено чимало помилок у плянуванні, — продовжував він, — мав місце непродуманий волюнтаристський підхід (це копняк Хрущову — В. П. С.) ... Вже ряд років промисловість групи Б (виробництво предметів широкого споживання — В. П. С.) відстає в своєму розвитку... Навіть занижені плянові завдання систематично не виконувалися... Нерідко підприємства виробляють продукцію низької якости, яка не потрібна споживачеві і тому залишається не реалізованою».

А на іншому місці:

«Особливо погано стоїть справа з створенням та освоєнням випуску нових машин... Позначається також і погана організація постачання сировини новим виробництвам». До того, «встановлюване устаткування не рідко старіє з технічного погляду ще до введення його в експлуатацію...»

«Діючі підприємства в багатьох випадках не мають потрібних коштів і тому не можуть своєчасно заміняти застаріле устаткування... Часом підприємство купує непотрібне йому устаткування, аби тільки витратити отримані кошти».

Чи такий стан не заслуговує назви «хаос», «провали», «технічний застій»? Чому ж хвилюватися, коли «буржуазні економісти» саме так окреслюють становище в радянській промисловості та економіці? А якщо все в порядку і «система соціялістичної економіки в період побудови комуністичного суспільства» функціонує так, як, скажім, високоякісний швайцарський годинник, то навіщо зчиняти аж такий шум навколо «поліпшення управління промисловістю» і пропаґандистськи мобілізувати для цього мільйонові маси партійців?

Однак повернімося до цитат з Косиґінової доповіді:

«Серйозні хиби мають місце також у капітальному будівництві».

«Необхідно піднести ролю перспективних плянів», яким «досі не надавалося належного значення. На багатьох підприємствах такі пляни взагалі не складалися... Таке становище приводить до того, що підприємства заздалегідь не знають перспектив розвитку свого виробництва».

«З 1957 року управління промисловістю стало здійснюватися через ради народного господарства», що мало «деякі позитивні сторони... У 1960 році були утворені республіканські раднаргоспи в Російській РФСР, Українській РСР та Казахській РСР, а в 1962 році

digitized by ukrbiblioteka.org

проведено укрупнення раднаргоспів. Було створено Раду народного господарства СРСР, Вищу раду народного господарства СРСР, державні комітети по виробничих галузях промисловости ... Це все привело до безвідповідальности, до втрати оперативности в керівництві». (Коментар: У перекладі на звичайну, зрозумілу мову це означає, що, на думку Косиґіна, вся радянська економіка опинилася в хаотичному організаційному становищі).

На цьому місці годі докладніше з'ясовувати організаційну структуру керівництва радянською промисловістю, тому обмежимося з'ясуванням цієї структури на Україні. Після т. зв. «укрупнення раднаргоспів» УРСР була поділена на 7 економічних районів (замість дотогочасних 14) — Донецький, Київський, Львівський, Подільський, Придніпровський, Чорноморський та Харківський, які були підпорядковані Українській раді народного господарства (УРНГ) на чолі з Петром Я. Розенком, одним із багатьох заступників голови ради міністрів УРСР. УРНГ з свого боку перебувала в подвійному підпорядкуванні — ради міністрів УРСР і РНГ СРСР; остання разом з Державною плановою комісією (Держплян) СРСР та Державним комітетом будівництва (Держбуд) СРСР творили всесоюзну Вищу раду народного господарства (ВРНГ). Визнаємо, що така структура була дуже складна і вона аж запрошувала кожного до лябіринтних ходів та до надто обхідних маневрів, чим зручно і вміло користувалися менажери радянської економіки — на щаблях раднаргоспних, республіканських та всесоюзних. У середині російсько-більшовицької імперії виростала таким чином своєрідна «економічна імперія» технократів, яка почала унезалежнюватися від політичного контролю партійного апарату. Саме ці технократи в порозумінні з деякими визначними економістами висунули тези, які Косиґін окреслює «стихійним механізмом ринкового реґулювання» і таке окреслення підсуває чомусь ... «буржуазним економістам».

Також Брежнев сконстатував, що «система управління промисловістю через раднаргоспи прийшла в суперечність з тенденцією галузевого розвитку», в наслідок чого заіснували «великі хиби в економічній роботі».

Можна ж окреслення «великі хиби» замінити зближеним до нього окресленням «провали» і тоді вийде те, що Леонид Ілльович так рішуче заперечував у вступі своєї промови.

Але найпромовистішим треба вважати таке його ствердження:

«За останні роки у нас з'явилися такі шкідливі тенденції, як місництво. Адже іноді в нас буває так: виробляє, скажемо, та чи інша республіка або раднаргосп економічного району якусь дефіцитну продукцію, а коли справа доходить до її розподілу, то справжня турбота виявляється лише про задоволення потреб і запитів „своїх власних" споживачів. Їх постачають навіть з лишком, з резервом», при чому часто «допускаються факти зриву міжреспубліканських поставок».

Тут, здається, «заритий один з собак» останньої реорганізації системи радянської економіки. Т. зв. «республіканське місництво», на яке вже раніше нападала радянська преса, стало, мабуть, однією з важливих причин ліквідації економічних районів та їхніх рад народного господарства, як також і таких рад у союзних республіках (наприклад, УРНГ в Українській РСР). Цю тему можна б обговорити дещо ширше, але вона виходить, на жаль, поза рамки нашої статті. При цій нагоді нагадуємо, що найновіший експеримент централізації економіки в СРСР має дуже багато аспектів, з яких нас цікавить передусім аспект політичний. Суто економічну аналізу слід залишити компетентним фаховим економістам.

Повертаючися до питання кризи в радянській економіці, хочемо ще зупинитися на доповідях Мазурова та Шелеста.

Перший почав з того, що треба «перебороти нашарування суб'єктивізму в державному та господарському будівництві», при чому він мав на думці Хрущовський період. Кремлівські можновладці дуже вигадливі в ділянці євфемістських (чи пак пом'якшуючих) окреслень: замість відкрито говорити про «сталінський терор» як про закономірність у комуністичній тоталістській системі, вони задовольняються фразою про «шкідливі наслідки культу особи», а самовільні диктаторські вихватки Хрущова називають «нашаруванням суб'єктивізму» або «волюнтаристським підходом». Постає виправдане питання, чи таке «нашарування» є явищем нормальним, а чи, може, таки кризовим. Мазуров дає на це таку відповідь:

«Раднаргоспи провели деяку корисну роботу,... однак в їхній системі виявилися великі хиби... Республіканські раднаргоспи не усунули хиб, властивих територіяльній системі управління промисловістю (чи мова йде знову про «місництво»? — В. П. С.). Знизилася якість проектування, послабло технічне керівництво промисловістю, сповільнилося впровадження технологічних процесів».

Виходить, що створилася кризова ситуація. Але чи викликали її система раднаргоспів і децентралізація управління промисловістю за територіяльним принципом? Це питання й далі залишається відкритим. Однак Мазуров самовпевнено заявляє з трибуни верховної ради СРСР: «Діюча тепер система управління не відповідає сучасному рівневі розвитку продуктивних сил у нашій країні». Може, така самовпевненість є також висловом «волюнтаристського підходу», бо подібно оцінював Нікіта С. Хрущов діючу до 1957 року систему управління промисловістю, коли пропонував ліквідацію централізованих промислових галузевих міністерств у Москві.

А тепер декілька цитат з київської доповіді Шелеста:

«Темпи зростання обсягів промислової продукції відстають від темпів зростання виробничих фондів... Тому заіснувало деяке зниження розмірів національного доходу і випуску промислової продукції... Знизилися темпи підвищення продуктивности праці».

digitized by ukrbiblioteka.org

А щодо ситуації в промисловості УРСР його погляд такий: «Ряд інших недоліків має місце і в розвитку промисловости нашої республіки. Пояснюються вони насамперед серйозними помилками і прорахунками, які допускалися в недалекому минулому в плянуванні... Протягом семирічки (тобто за 1958-65 рр. — В. П. С.) жодного року не були виконані пляни з нової техніки... Особливо багато недоліків є в розробці та освоєнні випуску нових видів машин».

При управлінні промисловости «через раднаргоспи... підприємства однієї галузі були роз'єднані по економічних районах, а це ускладнювало організаційне (тобто партійне — В. П. С.) керівництво ними... Було принижено ролю плянування... Однак було б неправильно бачити в діяльності раднаргоспів тільки негативні сторони. Організація управління... мала деякі й позитивні риси. Ось чому не праві ті товариші, які надмірно критикують раднаргоспи. Ми повинні об'єктивно оцінювати явища нашого життя».

Можна припускати, що київська доповідь Петра Юхимовича на форумі пленуму ЦК КП України є якоюсь мірою повторенням його дискусійного виступу на вересневому пленумі ЦК КПРС, де він промовляв як перший з-поміж 26 дискутантів. Він свідомий, що теперішня ліквідація децентралізованої т. зв. раднаргоспної системи приведе до дуже значного обмеження прав Української РСР, як також і всіх національних республік, у ділянці економіки. Тому не дивно, що він боронить цю систему, закликає до «об'єктивної оцінки» економічних явищ і намагається, мабуть, зберегти принаймні якийсь координаційний центр для промисловости України включно з тими галузями, що тепер підпорядковуються безпосередньо новоствореним загальносоюзним міністерствам у Москві. Можна також припускати, що таким координаційним центром буде Держплян УРСР, хібащо ми занадто оптимістично оцінюємо можливості союзних республік у керуванні власною економікою.

При допомозі, може, аж забагатьох цитат з офіційних доповідей ми старалися провести конфронтацію пустослівних заперечень членами президії ЦК КПРС кризової ситуації в радянській промисловості з дуже конкретними фактами наявности такої кризи.

Отож тепер питання: чи існує криза, чи «нічого подібного» в СРСР немає? Здається, що недвозначну відповідь дають ті процитовані твердження, якими арґументувалася необхідність «поліпшити управління промисловістю».

З СУПЕРЕЧНОСТЯМИ «МИ ЗУСТРІЧАЄМОСЯ НЕ ВПЕРШЕ»

Частина підзаголовку (та, що в лапках) запозичена в першого секретаря ЦК КПУ Петра Ю. Шелеста. Бо справді, коли в 1957 році на лютневому пленумі ЦК КПРС обговорювалася заміна централізованої

галузевої системи в управлінні промисловістю децентралізованою територіяльною системою і у зв'язку з цим рішено ліквідувати промислові міністерства в Москві та замінити їх радами народного господарства (раднаргоспами) в новостворених економічних районах, то ці зміни пояснювалися тоді арґументами, майже подібними до сьогоднішніх. Такі самі арґументи вживано також на сесіях верховних рад, коли ухвалювався новий «Закон про дальше вдосконалення організації управління промисловістю і будівництвом» — 10 травня 1957 на сесії верховної ради СРСР, а 31 травня того ж року на сесії верховної ради УРСР.

Тоді також дементовано кризову ситуацію, хоч одночасно були подані яскраві факти кризових явищ. Однак наведення відповідних цитат завело б нас задалеко. Тому слід обмежитися тільки однією з них, яка в той час напевно була різноманітно парафразована і Косиґіном, і Брежневим, і Мазуровим, і Шелестом, хоч вони посідали тоді підрядніші партійні пости, ніж тепер.

«Досягнутий рівень розвитку промисловости, — говорилося тоді офіційно, — показав, що галузева система управління... перестала відповідати новим завданням, стала стримувати розвиток продуктивних сил, породжувати відомчі бар'єри, заважала спеціялізації і кооперуванню підприємств, вела до збільшення управлінського апарату, не забезпечувала оперативного керівництва підприємствами і будовами».

Яке це все знайоме, хоч би на підставі доповідей та промов, виголошених у вересні та жовтні цього року! Наведену цитату можна б знайти в кожного офіційного доповідача. Вистачило б тільки змінити одно слівце — «галузева» і на його місце поставити «територіяльна». Ніхто б і не додумався, що ця цитата з-перед 8 років.

Коли в листопаді 1962 раднаргоспи були «укрупнені», тоді якнайофіційніше арґументували так:

«Досвід діяльности рад народного господарства показав, що... вони більше кваліфіковано управляють галузями промисловости, мають більші можливості для маневрування матеріяльно-технічними ресурсами, кращі умови для концентрації, спеціялізації і кооперування виробництва» («Українська радянська енциклопедія», том 12, стор.67).

Сьогодні такі й подібні похвальні оцінки даються передусім на оборону «галузевої системи в управлінні промисловістю», тобто дослівно заперечується те все, що три роки тому становило безпомилкову політичну та економічну істину. З цього ясно виходить, що «партія ніколи... не помиляється». Можуть бути тільки «шкідливі наслідки культу особи» (якщо ліквідується «галузева система») або «нашарування суб'єктивізму» чи «волюнтаристський підхід» (якщо «галузева система» встановлюється наново).

digitized by ukrbiblioteka.org

ДІЯЛЕКТИКА З «ПОШИРЕННЯМ ПРАВ СОЮЗНИХ РЕСПУБЛІК»

Найістотнішою характеристикою нового експерименту в радянській економіці є централізація всього керівництва промисловістю в Москві. Вся машинобудівна і приладобудівна промисловість Радянського Союзу підпорядкована сьогодні безпосередньо Москві — новоствореним загальносоюзним міністерствам; для решти ділянок промисловости обов'язкова так звана подвійна підпорядкованість — союзно-республіканським міністерствам СРСР і раді міністрів союзних республік. На практиці це означає, що всі підприємства промисловости першої категорії діставатимуть накази та доручення просто з Москви. У випадку підприємств другої категорії такі накази та доручення будуть давані посередньо через раду міністрів союзних республік і відповідних міністерств у цих республіках. За конституцією і за дотеперішньою практикою останні є фактично тільки виконавчими провінційними філіялами союзно-республіканських міністерств СРСР.

Ця централізація галузевого управління мала б бути «поєднана» з широкою господарською ініціятивою окремих підприємств, з одного боку, і з «розширенням господарських прав союзних республік» — з другого. Для такого «поєднання» створено навіть відповідні правові норми у формі «Положення про державне соціялістичне виробниче підприємство» і «Постанови», змістом якої є вищезгадане «розширення господарських прав». Досі в пресі опубліковано тільки «Положення», а «Постанова» повинна б бути проголошена ніби лише після того, як її текст «буде погоджений з радами міністрів союзних республік».

У цьому контексті нас цікавить, повторюємо, передусім політичний аспект комплексу реорганізації радянської економіки. Тобто нас цікавить зокрема питання, яка роля призначена тепер союзним республікам і їхнім «державним та господарським органам». Але з огляду на те, що сама «Постанова» ще не опублікована, ми примушені користуватися тільки офіційними заявами та партійними документами, які стосуються цього питання. Сюди належать:

1. Доповідь А. Н. Косиґіна на вересневому пленумі ЦК КПРС (27 вересня 1965).

2. Промова Л. І. Брежнєва під час дискусії на цьому пленумі (29 вересня).

3. Постанова пленуму ЦК КПРС від 29 вересня 1965 «Про поліпшення управління промисловістю, удосконалення планування і посилення економічного стимулювання промислового виробництва».

4. Доповідь К. Т. Мазурова на сесії верховної ради СРСР (1 жовтня).

5. Доповідь П. Ю. Шелеста на пленумі ЦК КП України (19 жовтня).

6. Постанова пленуму ЦК КПУ від 20 жовтня 1965 «Завдання Ко-

муністичної партії України по виконанню рішень вересневого пленуму ЦК КПРС».

7. Закони «Про зміну системи органів управління промисловістю», ухвалені а) верховною радою СРСР, 2 жовтня, та б) верховною радою УРСР, 23 жовтня.

Косигін: «Галузевий принцип керування повинен поєднуватися з територіяльним принципом — розширенням господарських прав республік... Зрозуміло, що централізоване плянове керівництво економікою повинно поєднуватися з розвитком ініціятиви союзних республік, місцевих органів і підприємств..., при чому самі республіки вирішатимуть за погодженням з відповідним міністерством СРСР, чи створювати по даній галузі в республіці міністерство або управління... Держпляни союзних республік опрацьовуватимуть проєкти планів розвитку народного господарства республік, включаючи галузі промисловости союзно-республіканського та республіканського підпорядкування; вони повинні також розробляти пропозиції щодо проєктів планів виробництва підприємств загальносоюзного підпорядкування, які перебувають на території республік».

Отож щодо машинобудівної та приладобудівної промисловости союзні республіки матимуть тільки право на «розроблення пропозицій», які можуть, але не мусять бути узгляднені; інша справа з власними проєктами щодо державного плянування виробництва тієї ділянки промисловости, що залишиться в союзно-республіканському та республіканському підпорядкуванні. Схвалення таких планів належатиме й надалі до компетенції ради міністрів союзних республік, при чому ці пляни мусітимуть бути затверджені Держпляном СРСР у Москві. Ясно, що в такій ситуації про якесь «розширення господарських прав союзних республік» не може бути й мови, навпаки, йдеться про дуже вузьке обмеження цих прав. На цьому місці згадаємо, що визначені Косигіном компетенції республіканських держплянів знаходимо в такому ж дослівному формулюванні в новосхваленому законі (стаття 8).

Брежнєв говорив про «розширення прав союзних республік у галузі плянування, капітального будівництва, фінансування, праці та заробітної плати». На його думку, «це дасть можливість добре поєднувати загальнодержавні інтереси з інтересами кожної республіки». Ні в згаданому законі СРСР, ні у відповідному законі Української РСР (від 23 жовтня 1965) немає й натяку на таку специфікацію «розширених прав». Не виключено, що це все буде нормативно встановлене в заповідженій «Постанові».

Мазуров ні в чому не вийшов поза рамки, встановлені Косигіном щодо функціонування республіканських держплянів. Але одночасно він заявив, що «ЦК КПРС і рада міністрів СРСР розробили з участю рад міністрів союзних республік постанову про додаткову передачу деяких питань господарського та культурного будівниц-

digitized by ukrbiblioteka.org

тва на розв'язання рад міністрів союзних республік». Коли пишуться ці рядки, може, така «Постанова» вже й опублікована.

Шелест підтвердив у своїй київській доповіді специфікацію Брежнєва щодо «розширених прав», мовляв, це буде також і «підвищенням відповідальности союзних республік».

Словом, маємо тепер дуже багато «галасу з нічого». А дійсність буде шорстка, шорсткіша, ніж її уявляють песимістичні реалісти.

Серцевиною кожної економіки модерного індустріяльного суспільства є машинобудівна промисловість, побудована на складному устаткуванні, при наявності висококваліфікованих виробничих кадрів. І саме ця галузь промисловости визначає економічну потужність даної країни і служить вирішальним показником того, чи дану країну зараховують до категорії економічно розвинутих, чи до категорії слабо розвинутих країн, які для свого розвитку потребують зовнішньої допомоги. Досі Українська РСР трактувалася офіційно на форумі ОН як держава першої категорії; тепер формальним та фактичним беззастережним господарем її економічних потужностей є російська метрополія.

Сучасна науково-технічна революція (або, як її на Заході називають, «друга індустріяльна революція») формує повноцінне, багатогранне індустріяльне суспільство з високими культурними запитами та соціяльними вимогами, — суспільство, політично чітко окреслене і національно якнайточніше визначене. Цей процес зрозуміли зокрема усамостійнені азійські та африканські народи, які слушно переконані, що лише індустріялізація зможе забезпечити їхню економічну незалежність і національно-політичну самобутність. Такий процес відбувався також на Україні, скажім відкрито, в системі децентралізованої радянської економіки, в системі рад народного господарства економічних районів, координованій Українською радою народного господарства (УРНГ). Тому з позицій російського імперіяльного мислення треба було цю систему ліквідувати в цілому. Не є випадком, що цю систему боронили (нехай у дуже обережній формі) Петро Юхимович Шелест — з доповідної трибуни пленуму ЦК КПУ, і Іван Павлович Казанець — на форумі верховної ради СРСР («Раднаргоспи чимало зробили для кооперації діяльности підприємств ... На Україні швидко розвивається машинобудівна промисловість, але досягнення могли б бути більше вагомими, якби краще використовувалися багатющі сировинні ресурси, виробничі потужності ...»).

На закінчення цього розділу зацитуємо ще раз Косиґіна. Він сказав, між іншим, у своїй доповіді:

«Суть системи лежить у тому, в чиїх руках державна влада, засоби і знаряддя виробництва ...»

Вся влада і всі засоби в руках партії російських тоталістських централістів, яка прийняла назву «Комуністичної партії Радянського Со-

юзу» (КПРС) і для якої «Комуністична партія України» (КПУ) є чимось у роді змодернізованої «Малоросійської колегії».

ЗРОСТАЮЧА РОЛЯ ПАРТІЇ ТА ЇЇ НИЗОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ?

Лише після полеміки з «буржуазною пресою» та «буржуазними економістами» Косиґін пригадав собі, що треба щось сказати про ролю партії. І десь на самому кінці свого виступу почав навчати:

«Керівна спрямовуюча сила — це комуністична партія. Тепер ще більше підвищується роля партійного керівництва господарством. Підвищується також і роля виробничих партійних організацій».

Це було все. Зате він висловив багато компліментів на адресу інженерно-технічних працівників. Ось деякі приклади:

«Партія високо цінить кадри спеціялістів і виявляє їм велике довір'я... В підготові кадрів для промисловости є великі недоліки, в яких великою мірою винні міністерство вищої та середньої спеціяльної освіти і Держплян... У нас не вистачає спеціялістів, зокрема відчувається велика нестача економічних кадрів. На початок 1965 року спеціялісти з високою економічною освітою займали в загальній кількості спеціялістів СРСР тільки 6%, що навіть є трохи менше, ніж було в кінці 1940 року».

Він також проти безконечних та численних нарад і засідань, що їх скликають різні партійні органи: «Інженерно-технічні працівники часто відриваються від своєї виробничої роботи на безплідні наради».

Небезпечно прозвучала, зокрема для неросіян, його вимога: «Потрібно буде провести переміщення господарських кадрів (всі підкреслення наші — В. П. С.).

Однак Брежнєв (уже з уваги на свою позицію) не міг погодитися з поставленням ролі партії на задній плян. Деколи могло навіть здаватися, що він продовжує полеміку з Косиґіном, розпочату на засіданні президії ЦК (а така полемічна дискусія напевно там була):

«Галузева система в управлінні промисловістю накладає особливу відповідальність на партійні організації міністерств. На пости секретарів парткомів міністерств треба рекомендувати висококваліфікованих, досвідчених партійних працівників. Парткоми міністерств повинні періодично інформувати ЦК КПРС (тобто першого секретаря — В.П.С.) про стан роботи партійних організацій, про заходи, яких вони вживають до поліпшення діяльности апарату міністерств».

«Особливо зростають роля і відповідальність низових партійних організацій, тобто тих осередків, де вирішується доля виробництва...»

Коли Косиґін говорив тільки про «матеріяльне зацікавлення працюючих», Брежнєв уважав за доцільне зокрема підкреслити «важливість правильного поєднання фактора матеріяльної заінтересова-

digitized by ukrbiblioteka.org

ности з широким використанням моральних стимулів, з посиленням комуністичного виховання». При цьому він посилався на інших дискутантів на пленумі ЦК («про що тут правильно говорив М. Г. Єгоричев»).

Але й менажерів з раднаргоспів (з цих мамутових державно-капіталістичних «концернів»), неросійських спеціялістів промисловости і молодшої ґенерації Брежнєв не залишає поза своєю увагою і старається приєднати їх для... «своєї» партійної лінії. Він звертається до перших: «Ні в кого з працівників раднаргоспів, державних комітетів та інших організацій, які ліквідуються, не повинно бути сумніву в тому, що їхній досвід і знання знайдуть гідне застосування». До других: «Керівні кадри наших союзних республік нагромадили великий досвід у керівництві роботою промисловости». А до третіх: «Треба сміливо висувати на керівні пости здібних молодих працівників. Повинно бути правильне поєднання молодих і старих кадрів».

Здається, що це все було сказане на адресу Косиґіна і тих, хто стоять за ним або «приєдналися до нього».

Також Мазуров не погоджувався з твердженням Косиґіна про нестачу фахових кадрів у промисловості. «Партія виростила, — підкреслив він, — велику армію організаторів виробництва — понад два мільйони спеціялістів з вищою та середньою освітою».

Шелест з свого боку аґітував за «дальше піднесення ролі первинних партійних організацій на підприємствах і будовах», які «в сучасних умовах повинні особливу увагу приділити правильному доборові, розстановці і вихованню кадрів».

У світлі цих розбіжностей досить важко уявити собі систему «одноначальности» у виробництві, «органічно поєднану» з участю виробничих партійних колективів на підприємствах; зокрема важко уявити собі гармонійну співпрацю міністрів з секретарями парткомітетів міністерств, зобов'язаними «інформувати ЦК» про «діяльність апарату міністерств». Перші намагатимуться розширити «оперативно-господарську самостійність підприємства» (чи установи), другі напевно будуть схильні «до вольових рішень» і «до підмінювання організаторської та політичної роботи адмініструванням».

*

«Ми перегруповуємо наші сили, переглядаємо наші можливості», — сказав Брежнєв. Нагадується байка Крилова про те, як осел, козел, ведмідь і мавпа організували квартет і з цього нічого не могло вийти, не зважаючи на те, що вони і зміняли («перегруповували») місця, і обмінювалися («переглядали») інструментами.

УКРАЇНСЬКЕ «ПРАВО НА СПІВВИРІШУВАННЯ»

Серйозно говорити про таке «право» є тільки доказом незнання радянських справ і неознайомлення з ситуацією, якщо мова про т. зв. всесоюзні маштаби. Можна ж хотіти видавати бажане за дійсне. Але факти говорять проти таких «бажань».

Ось один приклад.

До участи на пленумі ЦК КПРС уповноважені 395 осіб, у тому числі 175 членів ЦК з вирішальним голосом і 155 кандидатів у члени ЦК та 65 членів ревізійної комісії (РК) з голосом дорадчим. На вересневому пленумі було більше присутніх, бо запрошено також других секретарів обкомів, керівників міністерств та відомств СРСР і відповідальних редакторів центральних газет, які не відповідають ні одній з трьох згаданих категорій учасників пленумів. Скажім, на вересневому пленумі було близько 500 осіб.

На XXII з'їзді КПРС у 1961 році «обрано» від УРСР 20 членів ЦК, 11 кандидатів і 3 членів РК — разом 34 особи або 8,6% всього складу. У зв'язку з цим треба подати, що населення УРСР становить коло 20% населення по всьому СРСР і що 12,5% членів партії (на всіх 12 мільйонів членів КПРС) становлять українці. Але при 8,6% українців серед найвищого «партійного патриціяту» залишатися не можна, бо впродовж останніх чотирьох років з партійного апарату УРСР вибули: 6 членів ЦК, 2 кандидати і 1 член РК — разом 9 осіб. Таким чином відсоток управнених учасників пленумів зменшився до 6,33%.

Випадок хотів, що в час, коли відбувався вересневий пленум ЦК КПРС, в Києві побувала офіційна делеґація Німецької Демократичної Республіки на чолі з Ульбріхтом та прем'єром Штофом, в наслідок чого такі два члени ЦК КПРС (одночасно члени президії ЦК КПУ), як Д. С. Коротченко та М. О. Соболь (перший — голова президії ВР УРСР, другий — другий секретар ЦК КПУ), мусіли залишитися в Києві, щоб виконати обов'язки дипломатичного протоколу і разом з Н. Т. Кальченком та А. Д. Скабою асистувати «високим німецьким гостям». До речі, ні Кальченко, ні ідеологічний секретар та кандидат президії ЦК КПУ, Скаба, чомусь до категорії всесоюзних «партійних патриціїв» не належать. Також «сам» Шелест брав участь тільки в засіданні пленуму 27 вересня, бо вже вечором того дня був на футбольних змаганнях, влаштованих у Києві на честь Ульбріхта. Таким чином група активних повноправних учасників вересневого пленуму від УРСР зменшилася на три особи і становила тільки 11 членів ЦК.

Читач, мабуть, вибачить авторові подання цих скучних деталів, але вони необхідні, щоб зрозуміти «право на співвирішування» і питому вагу тих, що політично орієнтуються беззастережно на імперіяльну Росію. Назвім їх «переяславцями».

А тепер другий приклад.

digitized by ukrbiblioteka.org

На підставі постанови верховної ради СРСР від 2 жовтня покликано дотогочасного голову ради міністрів (РМ) УРСР Івана П. Казанця на пост союзно-республіканського міністра чорної металюрґії СРСР. Казанець не тільки реномований партієць (член ЦК КПРС та член президії ЦК КПУ), але також і спеціяліст металюрґійної справи. В наслідок цього покликання опорожнився прем'єрський пост у Києві і, не зважаючи на факт, що 22 жовтня відкривалася чергова сесія верховної ради УРСР, завданням якої було б подбати про нового кандидата на прем'єра, «указом» президії ВР УРСР від 15 жовтня (тобто один тиждень перед відкриттям парляментської сесії) головою ради міністрів був призначений Володимир Васильович Щербицький (також член ЦК КПРС та член президії КПУ), дотеперішній перший секретар Дніпропетровського обкому. Ніби не можна було почекати з цим призначенням кілька днів, щоб «український радянський парлямент» міг «обрати» нового прем'єра, а до того часу справи провадив би перший заступник голови РМ УРСР Никифор Т. Кальченко.

З постом «прем'єра України» за останні роки було більше мороки. В 1961 році «указом» президії ВР УРСР був звільнений з цього посту Кальченко і призначений Щербицький; у квітні 1963 новообраний склад верховної ради УРСР доручив Щербицькому знову зформувати раду міністрів та очолити її, але вже в липні того ж року він мусів піти у відставку, і то на підставі «указу» про звільнення; тоді прем'єром з ласки «указу» став Казанець. А тепер маємо черговий «указ» у цій справі і нового-давнього голову ради міністрів УРСР. Канцелярія Коротченка продукує їх на доручення президії ЦК КПУ ніби на конвеєрі.

Про відставку Щербицького два роки тому ходили чутки, що він ніби опонував Хрущовській реорганізації партії за т. зв. виробничим принципом, коли в кожній області були встановлені два партійні обласні комітети — промисловий і сільський; за цим виробничим принципом реорганізувалися також комсомольська організація, обласні виконавчі комітети і професійні ради. Щербицький ніби передбачав тоді, що ця реорганізація подумана на шкоду українського елементу в партії, який зіпхнуто тоді передусім у сільські партійні, комсомольські та профспілкові організації. Скільки в цьому правди, годі було тоді і сьогодні встановити.

І ще одна ілюстрація, хоч вона не пов'язана безпосередньо з тематикою цього розділу:

«Рада національностей верховної ради СРСР задовольнила просьбу депутата Ольги І. Іващенко про увільнення її за станом здоров'я від обов'язків голови Економічної комісії». Ольга Ільївна стала жертвою падіння Хрущова. Вже в січні 1965 «за станом здоров'я» її «увільнили від обов'язків члена президії та секретаря ЦК КПУ» («Радянська Україна» від 9. 1. 1965).

Як відомо, головою Постійної бюджетової комісії ради союзу вер-

ховної ради СРСР був у 1962 році обраний Іван С. Сенін, якого в цьому, 1965, році також «за станом здоров'я» увільнили від обов'язків як члена президії ЦК КПУ, так і першого заступника ради міністрів УРСР. Чомусь він «просьби» не вносив.

Не виключено, що Ольга Іващенко справді опинилася в лікарні — скажім, психіятричній. Таке «лікування» стосується в Радянському Союзі зокрема супроти письменників, які не хочуть укладатися в рамки соціялістичного реалізму і прагнуть до вільної творчости.

*

«Машинобудівна промисловість Української РСР перевиконала завдання щодо випуску продукції. В порівнянні з 1958 роком вона збільшила випуск продукції на 2,5 раза» (П. Ю. Шелест на пленумі ЦК КПУ — «Радянська Україна» від 20. 10. 1965).

У відплату за це її підпорядковано безпосередньо Москві, бо, мовляв, для зростання виробництва потужної машинобудівної і складної приладобудівної промисловости «потрібне єдине технічне керівництво».

«Значний вклад у загальний розвиток радянської науки вносять учені Української РСР. Їхні успіхи відомі не тільки по всьому Радянському Союзі, але також за кордоном» (П. Ю. Шелест на пленумі ЦК КПУ — «Радянська Україна від 20. 10. 1965).

У відповідь на цей значний вклад законом СРСР «Про зміну системи органів управління промисловістю» ліквідовано Державний комітет для координації науково-дослідних робіт УРСР і всю українську технічну науку підпорядковано централізованому загальносоюзному Державному комітетові в Москві.

Це все разом узяте називається «розширенням господарських прав союзних республік» (Косиґін і Постанова ЦК КПРС від 29. 9. 1965) або «додатковою передачею деяких питань культурного будівництва на розв'язання раді міністрів союзних республік» (Мазуров).

Ще раз нагадаємо і повторимо слова Косиґіна: «Суть системи лежить у тому, в чиїх руках державна влада».

digitized by ukrbiblioteka.org

ПОДОРОЖНІ НОТАТКИ

ВІРА ВОВК: ЗУСТРІЧ З УКРАЇНОЮ

Коли я перегортаю в книзі свого життя і відсвіжую в пам'яті багаті подорожні переживання, зустріч з Україною зостанеться для мене, як кожний зрозуміє, не тільки найбільшою і найдорожчою пригодою. Я розкажу про неї просто і справедливо, додержуючися принципу: або мовчати, або говорити правду — засада, за яку мене шанували однодумці і різнодумці, також і на Україні. Моїх поглядів на світ і життя не буду пояснювати: хто цікавий, перечитає їх у будь-якій із моїх книжок.

Думку поїхати на Україну ніхто не поклав у мою голову, як і ніхто не правив мені за дорадника в плянуванні моєї подорожі. Це був поетичний «spleen» у найяскравішій своїй формі. Якщо правда, що ідея не зростає автохтонно, то в мене були дві причини до цього рішення: поперше, я довідалася, що ПЕН-клюбові в Ріо-де-Жанейро знову захотілося мати мене своєю делеґаткою на міжнародному з'їзді письменників і поетів, цим разом у Бледі (Юґославія), і тим самим мені довелося поїхати в соціялістичну країну; подруге, мені самій дуже захотілося ще побачити стареньку недавно повдовілу бабуню на Україні. (Як виявилося пізніше, в мене було їх там аж дві, ще й ціле ґроно тіток, тіточних сестер і братів та племінників, з якими я або ще зовсім не зустрічалася, або зустрічалася ще дитиною, а війна і повоєнні обставини затерли між нами сліди). Я зважилася поїхати на Україну перед XXXIII міжнародним з'їздом ПЕН-клюбів у Юґославії.

Моя подорож відбулася точно в рамцях заздалегідь наміченої програми: літаком через Варшаву до Москви, звідти потягами через Харків до Сімферополя, автом до Ялти, кораблем до Одеси, знов потягами до Києва, Львова, Ужгороду, Будапешту, Відня і далі до Юґославії. Про перебування і програму в кожному місті Радянського Союзу піклувалася здебільшого організація «Інтуриста», що акуратно виконувала своє завдання: готелі (на мої вимоги) були вигідні, потяги точні, обслуга чемна. Не дуже приємні були хіба вічні допити про моє походження, родину, зайняття і погляди, що творить, як виглядає, обов'язкову частину туристичної програми. Знаю, що деякі туристи нарікають на монотонність харчування та інші недоліки в готелях, але признаюся, що такі речі мені особливо зовсім не важливі.

Матеріяльне життя в Радянському Союзі, хоч і не на рівні Заходу, на мою думку, не погане. Не говорю про село, бо села я не бачила, але по містах не зустрічала ні голодних, ні обідраних, — таких, як їх можна зустрінути на будь-якій великоміській вулиці в Південній Америці. Що натомість дуже болюче і з чого я зовсім явно виявляла невдоволення, це зникнення української мови на Україні. Я бачила тільки російські плякати на вулицях, у крамницях, по установах, чула переважно російську мову. Знаходила рішучу перевагу російської літератури в книжкових кіосках. Багато з українських книжок, які легко можна набути в радянських крамницях США і Канади, в Києві не можна дістати. Заникає рідна мова також і в родинах. Виглядало, що українську мову, як за царської Росії, плекає хіба тільки село і гурт аматорів. У потязі між Харковом і Одесою мене спитала одна супровідниця, чи я говорю циганською мовою, на що я їй обіцяла, що про це питання довідається преса на Заході. В Ялті в ресторані кельнерка переконувала мене, що цитрина по-українськи «лімон». Все ж таки ці епізоди можна назвати винятковими, бо ні на вулицях Москви, ні по містах України ніхто не повівся погано зо мною тому, що я говорила виключно українською мовою. При цьому треба згадати, що більшість людей не знала, що я з Заходу. Приємно натомість звернули на себе увагу деякі росіяни на Україні, що прекрасно володіли мовою країни, в якій живуть: мушу згадати тут директорку Пушкінського музею в Одесі, дуже милу Наталію Кузьмівну Островську. Бачу в таких людях шляхетних духом осіб, що об'єктивно ставляться до культурних вартостей без грішного і наболілого сьогодні шовінізму. Сердечно згадую тут також професора-латиніста московського університету Ф. А. Петровського, який з побожністю любителя архітектури звертав мою увагу на деталі старовинного Львова. Зустріч з ним перед фасадою каплиці Боїмів зостанеться мені одним із теплих спогадів. Але повернімся до історичного порядку.

З Москви я виїхала нічним поїздом. Смішно було подорожувати в спальному вагоні з мужчинами — досить незвичайна ситуація для туристки з Заходу. Мої товариші дороги — грузин і росіянин — оповідали мені, що Україна більше, ніж інші радянські республіки, постраждала від війни, але що українці вперті і роботящі. Грузин частував мене огірками, кефіром, хлібом і салом, через голосник передавали пісні; ми пили чай при світлі під зеленим абажуром, і все здавалося зовсім неймовірним сном.

Першим містом на Україні був мені Харків: зелений, широкий, із рештками кам'яних історичних пам'яток, як скитські баби перед Успенським собором і сам же собор — тепер історичний музей, з якого залишилася тільки архітектурна шкаралуща. Я призналася своїм провідникам, що ніяк не можу захопитися площею Дзержинського, як і, зрештою, більшістю радянської архітектури на Укра-

digitized by ukrbiblioteka.org

їні, включно з Хрещатиком у Києві. Тяжінь і помпезність не може подобатися людині, що звикла жити серед красивих споруд Оскара Німаєра і Люція Кости — до речі бразільських соціялістів. Правду мовивши, не подобався мені також харківський пам'ятник Шевченкові, але тут я могла бути зовсім безтабірною: я не бачила ще ніде гарного шевченківського пам'ятника. Всі вони, включно з вашінґтонським, нам не вдалися. Вже й не згадувати про Тарасову могилу в Каневі, що зазнала такої нефортунної зміни: із щироукраїнського кургана з простим, обгородженим хрестом — до поганого монумента з чорного мармуру. Все ж таки радянські архітекти і скульптори вже почали переконуватися, що не все гарне, що велике й мармурове. Мабуть, вже всі зрозуміли в Києві, яким злочином було руйнувати Михайлівський собор, щоб побудувати на його місці почварну тріюмфальну браму, з якої насміхається кожний чужинець. Тепер є вже спроби добрих новаторських архітектурних зразків на Україні. Треба згадати тут піонерський табір Артек коло Ялти і київський аеропорт як приклади. Взагалі в мене враження, що давня питома Радянській Україні, як й іншим республікам СРСР, бравурна бомбастика і трафаретність на всіх творчих ділянках, що їх витворила сталінська доба, починає кристалізуватися в загальнолюдське і загальномистецьке. Треба пригадати собі відродження дитячої літератури на Україні — нарешті без чужих і некорисних дитячій душу тенденцій. Існують уже спроби звільнити скульптуру і малярство із закостенілих, неплідних форм соцреалізму, який, до речі, зовсім не реалізм і до болю нагадує продукцію Третього Райху в Німеччині. Це, правда, тільки многонадійні прошарки де-не-де серед сірої нудьги, коли порівняємо Україну з такими далеко заавансованими в мистецтві соціялістичними країнами, як Югославія і Польща. Цікаво мені було зустрітися з творчістю Галини Севрук у Києві, що захоплюється староукраїнською мітологією, як і побути в робітні Теодосії Бриж у Львові, де ціла група молодих мистців шукає вічним темам нових розв'язок — єдина правдива дорога до великого мистецтва.

Кінематографічне опрацювання «Тіней забутих предків» Михайла Коцюбинського і «Сон» Дмитра Павличка дають надію на відродження цієї галузі мистецтва. Представники новаторської поезії: Іван Драч, Ліна Костенко і передусім Микола Вінграновський, учень Олександра Довженка, працюють у цій ділянці. У Львові мені пощастило послухати кілька творів нової української музики. І тут родиться щось небувале з народного кореня, хоч ще не об'явився український Вілла Лобос, щоб дати зрівноважену суміш з переказу і власної візії. Все це тим часом — тільки початки, що латають українську мистецьку традицію, перервану в 1934-37 роках. Жаль, що українські мистці на батьківщині не мають спроможности пізнати все те, що творять українці на Заході, що — я певна цього — збагатило б

їх творчу духовість, як і їх творчість тим часом збагачує нашу. Мистці хочуть пізнати себе, і цього не сміє нам боронити ні віддаль, ні політичні розбіжні системи. Я знаю, що коли нам болять інші рани, нам не легко шукати спільного, але ми не маємо іншого виходу. Кожна українська людина за океаном відповідальна до певної міри за обличчя сучасної України. Роля еміґрації, на мою думку, настільки важлива і корисна, наскільки має обов'язок перед батьківщиною і спроможна на неї вплинути. Зайве згадувати, що йдеться не про безплідну критику і не про безкритичне переймання, а про творчий процес — у міру можливости — між двома таборами. Ми маємо досить історичних трудностей до цього; не поглиблюймо їх нарочито.

Повернімося до Харкова. Оглядаючи місто в легкій мжичці, я захопилася його хвилястістю і якимсь особливим чаром, що йшов від вогкої зелені, від ширини, від людей. За містом синіли нові мешкальні будови, що їх на Україні, як потім я переконалася, величезна кількість. Не вдалося мені побачити ректора університету. Мене повели до палацу піонерів, де я побачила кляси музики, співу, танцю, театру, лялькового театру, руханки, механіки і багато інших, що підготовляють молодь до професійної селекції. Пізніше було мені цікаво послухати від моєї тіточної сестри в Ужгороді, яка працює дитячою лікаркою коло озера Синевир, як дуже на Україні звертають увагу на здоров'я дитини.

Знову нічний потяг повіз мене до Криму. На світанку я припала до шиби, а за вікном маяли дороги в розцвіті цим разом білих акацій, села з солом'яними дахами, як двісті років тому, Каховське озеро з рибалками під схід сонця, рівнина Південної України, перетикана гаями і кущами. Сон знеміг мене, і коли знов я відкрила очі, ми доїжджали до Криму. Тепле сонце пливло на усміхнений краєвид, з лиманів добували сіль, пахнуло морською рослинністю. Десь коло десятої години ми приїхали до Сімферополя, і тут уже чекала автомашина, щоб повезти мене до Ялти. Ця двогодинна подорож Кримом — одне з міцних вражень. Мій шофер радо називав мені величаві кримські верхи: Чатир-даг, Ай-Петрі, Уздець, Роман; ми скоро котилися гарною асфальтовою дорогою, аж поки гірська природа розкрила перед нами ворота і в сліпучому сонці замерехтіла широка стяжка Чорного моря. Воно було голубе на віддалі, але через три дні, коли я, пливши до Одеси, дивилася на нього з покладу, вода була чорна і недобра, як беззірна ніч. Римляни називали його за грецькою традицією «Pontus Exinus» — «гостинне море», щоб піддобрити собі його стихію. Так бразільські негри співають свої ритуальні пісні і б'ють у барабани, щоб піддобритися до своїх чортів, для яких кладуть на перехрестях чорних курей, горілку і запалені свічки...

Вікна з мого готелю виходили на скелі за Ялтою, що відгороджують решту Криму від побережжя, і на город у ґотичних кипа-

digitized by ukrbiblioteka.org

рисах. Давні палати навколо, перетворені тепер на санаторії, відпочинкові оселі й табори для дітей. Мене несподівано вразила чистота вулиць і домів на Україні. За винятком Львова, може. Але Львів, як знаємо, ніколи не був чистий. Тепер він куди огрядніший, як не брати до уваги крейдяних написів на мурах деяких завулків і на стінах історичної Вірменської церкви. Коли південні міста переважно брудні й галасливі, Ялта неначе голляндське містечко, ще й спокійне на додаток. Аж хотілося б трішки гри на будь-якому інструменті, якоїсь пісні, щоб задрижала людським голосом... Пісні пливли через репродуктор, а з інструментів я тільки почула скрипкові етюди через вікно однієї вілли. Навіть Татарська вулиця, що давніше мусіла бути дуже типовою і ще зберегла свою стрімкість і свої бальконики, вже не могла нічим іншим чарувати, навіть відрізнятися від решти міста. Народ уніформований, фолкльор завмер і продовжує своє існування хіба в колгоспах на штучно плеканих святах. Сподіваймося, що нові міти не тільки погані, але й нетривкі. Знову чомусь пригадався Третій Райх з своєю мітотворчістю. На жаль, у Радянському Союзі часто ще не роблять різниці між народним і популярним, між культурою і поганим смаком. Смішно вражає така «народна» імпреза, де цимбали, трембіту і гармошку (!) пересвистала штучна пташка в мальованому верховітті. Або коли соліста-хлопчину яких восьми років супроводив хор із сотні парубків різного віку — в пісні про маму. Смак, треба ж розуміти, не мусить бути витончений, але мусить бути добрий. Та цього і українська еміґрація теж ще не навчилася. Історія із пташкою і піснею про маму діялася в Києві в Жовтневому палаці на святі об'єднання Радянської України з Карпатською Україною. Також і в музеї Шевченка в Каневі багато безвартісного барахла, а то й плякатної дешевизни, як і на вулицях ще повно кличів і гасел, що їх у Югославії, наприклад, не зустрінете. Все ж таки, думаю — це вже тільки залишки.

З Ялти я їздила до Алушти, до Гурзуфу, під наскельний замочок «Ластівчине гніздо», ходила по парках, по пишному Нікітському саду, проходила по місту, по крамницях. Хотіла купити собі татарську вишивану шапочку, але вона коштувала 20 долярів, і я вирішила купити її в США, може, в радянській крамниці, де товар багато дешевший. Цікаве в Радянській Україні те, що порівняно з дорожнечею на харч і одяг чинш за квартиру, світло, воду та газ смішно низький, тільки що квартири ніхто не може собі знайти там, де йому подобається, а має — де уряд призначить. Це, звісно, — недолік. Зате Україна може пишатися духовим багатством: привітливістю народу. Чар людини, її простота, її доброзичливість, гостинність — це характеристичні прикмети, що ними обдаровує народ кожного подорожнього.

По трьох днях перебування на чорноморському побережжі я поїхала пароплавом до Одеси. З палуби чудово можна було бачити кримський берег під смужкованим небом. Одне дівчатисько з русявими

кісками приліпилося до мене. «Чи ви — українка?» — спитало. «Бо мій батько — москвин, моя мама українка, і я також українка» — сказало воно. Потім я вчила її плавати в басейні. Дівчатисько щебетало, що їде до бабуні до Одеси, і що бабуня пошиє їй нове платтячко. Я й досі нудьгую за малою Лідою з тоненькими кісками.

Одеса, пишна своїми садами, нагадувала мені чомусь південноамериканське колоніяльне місто, може, через подібність будинків, що також помальовані жовтою, а то й червоною фарбою півдня. Любов до зелені — притаманна Україні. Пригадую собі, що коли Іван Драч, Дмитро Павличко і я забрели в Києві до Видубецького саду і хлопці зірвали для мене гілочку вже відцвітаючого бузку, жінка при вході спитала, чи ми вже обчухрали весь сад? Врятувало нас хіба те, що Павличків портрет висить поруч із Леніном і Марксом...

Але повернімося до Одеси. Була неділя, у Спілці українських письменників нікого не було, і я пішла пошукати якоїсь чинної церкви. Виявилося, що їх було в Одесі більш, ніж одна. Я ввійшла до храму, де в більшості поприпадали на коліна старі жінки і зовсім малі діти. У церкві, де між добрі ікони дісталися і дешеві відбитки та різного роду нестилеві прикраси, міцно пахнуло зіллям: це були Зелені свята. Що я бачила в церкві, відоме мені з Бразілії: тут, як і там, релігія часто є не світогляд, а просто магія, потреба в біді, надія на практичні розв'язки. Вона об'являється в поклонах, зелах, свічках, цілуванні ікон, — себто на низці зовнішніх жестів, що, правда, щире і навіть народне, але воно не становить суті нашої віри. Я зрозуміла, чому молодше покоління зовсім не хоче нічого знати про церкву: така ж церква не може вдоволити їх духовної потреби, вона надто старобабська, забобонна і поверхова. Що ж може сказати молодій людині закопчена ікона, ладан і мимрення молитов, якщо та людина не довідалася нічого про Бога, що дав нам розум розбити атом, але що кладе також моральну відповідальність у наші руки і вимагає від нас правди, краси і любови? Я вірю в поворот християнства на Україні, але не вірю, що воно повернеться в традиційній формі, а, як усе, що там діється з найкращого, — у формі новаторській. Уявляю собі, що це буде християнськими засадами поглиблене творче життя, а нові віроносці будуть, мабуть, схожі на «prêtres ouvriers» — робітників-священиків Франції. Ніяка в світі зовнішність не спроможна там нічого зробити, особливо релігійно чи патріотично забарвлена. На Україну треба давати не фрази, а чисте золото наших духових надбань. Думаю, що безумовно відпадуть там від церкви такі речі, як почитання мощей, блиск літургії, хоч цього якраз найбільше тримається ще віруючий народ. Молодь одначе противиться всякій ритуальщині, яка б красива вона не була. Хоч ці молоді люди не вигукують своїх переконань, а вміють слухати, критично важивши все сказане і даючи об'єктивну, не особисто забарвлену відповідь, їм не легко збагнути багато речей,

digitized by ukrbiblioteka.org

які нам такі самозрозумілі. Ми мусимо їх також зрозуміти і виправдати. Я волію їх помилку, ніж патентовані, шабльонові переконання. Молодь України — непідкупно ідеалістична, щира в своїх поглядах. Скільки разів я питала молодих людей, чи переслати їм щонебудь із Заходу, що зробило б їм хоч маленьку приємність, всі як один прохали в мене книжок — різних книжок: наукових, мистецьких, словників, писаних різними мовами. По домах, у яких мені доводилося бувати, бібліотека домінувала над рештою домашніх добутків.

Якщо деякі туристи хочуть похизуватися на Україні своїми матеріяльними успіхами, можуть щонайвище спровокувати нехіть, погорду, в найкращому випадку хвилинну заздрість, але ніколи — симпатію. На що інше звертають увагу українці: на культуру людини, на її особистість, на знання рідної мови. Як дуже хвалили вони французького лектора Еміля Крюба за те, що вивчив її за короткий час і що заблистів у київській Спілці письменників із своєю майже тригодинною доповіддю чистою українською мовою! Як раділи вони всі, коли я їм сказала, що ми на Заході стежимо за культурним розвитком батьківщини. Незвичайно цікавилися всі культурною працею еміґрації: перекладами, науковими і мистецькими виданнями, ідеєю створення молодого театру в Нью-Йорку, виставками картин, музичними виступами.

Коли в душі виростає Київ над поясом Дніпра, не втовченого в палітурки мурованих берегів, Київ із золотими верхами над хвилястими вулицями, Київ із десятками прекрасних садів, — мені хочеться співати. За десять днів у Києві я перетоптала три пари черевиків і при кожній зустрічі виймала серце з грудей. Київ — це була безперервна екстаза, з якої я опритомніла десь аж у Відні.

Київські собори, що почасти наново покриті золоченою бляхою, краще утримані ніж московські, за винятком двох церков Видубецького манастиря, що кричать до неба про підмогу. Шкода тільки, що майже всі вони закриті, як і більшість церков Лаври. Андріївський собор я бачила тільки зовні, бо його якраз підреставровували; Володимирський, найновіший, — чинний. З тих історичних соборів і церков, які можна і з середини побачити, позабирано всі коштовності: євангелії, чаші, кіоти, корогви, ризи, панікадила, свічники, кадильниці, мабуть, і велике число ікон, — все, що можна було тільки забрати. Дещо з тих речей я бачила в кремлівському музеї, але, відірвані від свого оточення, вони зовсім тратять свою одноразовість, вони губляться серед подібних речей, як одна перлина в нашийнику. Так, у Кремлі можна бачити з п'ятдесят коштовних євангелій підряд, яких ніхто не в силі собі затямити, бо такий музей схожий на склад. Мистецькі речі мусять діяти в своєму оточенні, тому і треба дати, наприклад, оригінали Шевченкових творів, а не тільки фотокопії, до його музею в Каневі.

Вже першого дня, оглянувши нашвидку місто, я пішла до Спілки письменників, щоб добути кілька адрес. Там я відразу зустріла Івана Драча, який винний, що мої перші підметки відлетіли від черевиків. Ми довго бродили по Києві, по Печерській Лаврі, по старому кладовищу, вилазили на якісь трухляві споруди над Дніпровою кручею, звідки він грозив скинути мене вниз, щоб на мені зацвіла чорна акація. Такий дотеп дуже плеканий на Україні. Коли ми зайшли до Віталія Коротича і я, побачивши велику збірку кинджалів, висловила співчуття його пацієнтам, він зирнув на мене своїми кінозірковими очима і сказав: «Все найгірше йде на експорт». Я погодилася і добавила: «До Канади». З чого всі, з ним включно, щиро сміялися.

У домі Драчів я пізнала Еміля Крюба, якому ще було треба кілька перекладів з Поля Елюара. Драч бідкався на брак часу, і я звільнила його від двох перекладів, що їх спорудила за ніч.

Ще напередодні вечора французької поезії Драч і Павличко забрали мене до Миколи Бажана, на дачу Конча за Києвом. У хаті Бажана нас привітав спершу великий кіт-анґора, потім ми пішли в сад шукати господаря. Ми зустріли його в крислатому капелюсі серед полуниць. Він дуже зрадів, нагодував нас карасями та плодами з свого городу. З Бажаном ми обговорювали справу антології сучасної української поезії, що мала б вийти при ЮНЕСКО, як згодився Роже Каюа, секретар ЮНЕСКО при міжнародному ПЕН-клюбі. Тепер усе залежить від Бажанового листа до Роже Каюа, чого всі ждемо.

На вечорі сучасної французької поезії в Спілці письменників було багато людей. Заля заповнилася, а вечір тривав він сьомої до одинадцятої години вечора, і нікому не хотілося йти додому. Як люди люблять поезію в Києві, як уміють її слухати! Подобалася мені сердечна привітливість киян, сполучена з дискретністю: ніхто не випитував мене жодних речей, які могли б поставити мене в неприємне становище, ніхто не старався мене переконувати чи усвідомлювати. Я була дома. Було якнайприродніше виступати перед тими людьми й прочитати їм два переклади, гуторити з професором Білецьким про мови, з Григорієм Кочуром про Франсуа Війона, з Миколою Лукашем про перекладницьку працю, з Іваном Світличним про новаторство в поезії. З Іваном Драчем ми домовилися, що він перекладе всю поезію Льорки, а я кілька драм. Приємно згадую пополудень у Антоненків-Давидовичів; гостину в домі Кочурів у Ірпені, де я з захопленням слухала платівки з колекції сина Андрія, що пише працю про Саломею Крушельницьку. Люди були до мене сердечні, як до рідної. Ліна Костенко, що шукала сценарії для свого фільму десь у Галичині, приїхала до Києва саме перед моїм від'їздом. Драч привів її до мене, і всі разом ми пішли на вечерю. Я пригадала собі, що коли Богдан Кравців вперше представив мене українцям у Нью-Йорку в Літературно-мистецькому клюбі, він сказав тоді, що я не була б чужинкою в рід-

digitized by ukrbiblioteka.org

ній хаті, що мене на Україні привітали б як сестру, і сьогодні я знаю, що поети промовляють віщі слова. Стоячи перед софійською Орантою я зрозуміла, що нас ніщо в світі не спроможне розділити, і що б не сталося, навіть, якби вони самі мене відреклися і мене прокляли, я зостануся їхньою сестрою на вічні віки.

До дуже радісних переживань зараховую їзду ракетою по Дніпрі до Канева. Подорож — прекрасна. Чудово виблискують з київських горбів золоті бані соборів і манастирів, Дніпро обливає зелені острови з пісковими пляжами. Їдучи повз Трипілля, я хотіла вийти на берег пошукати в землі черепочків. У Каневі я зараз пішла на Чернечу гору, куди напливало багато народу.

Прощатися з Києвом було мені дуже важко. Я переписала кілька своїх поезій для «Літературної газети», і якщо вони вийдуть друком, це буде до певної міри доказом великодушности, бо тема в них здебільше релігійна.

«А я — атеїст», — об'явив мені один із поетів, з яким я дуже подружилася. «І що на світі такі атеїсти, коли ти і вся ця ваша прекрасна група — це для мене доказ існування Бога», — відповіла я.

Другого ранку я була у Львові, що його покинула ще дитиною. Львів зовсім не постраждав від війни. Його ще й гарно розбудували, прикрасили новими парками, спорудили велику телевізійну станцію. Мова позбувається своїх характеристичних галицизмів, хоч кияни з неї ще трішки сміються. Тут — інтенсивне мистецьке життя, чудова колекція ікон, яку мають перевезти до Вірменської церкви, гарні музеї, при чому етнографічний багатший, ніж у Києві, і з кращими експонатами. Я пізнала молодого професора львівської консерваторії Василя Герасименка, конструктора красивих, легких бандур з можливістю транспозиції на різні тонації, що робить бандуру повновартісним інструментом, на якому можна грати всі клясичні речі. Українські бандуристи на Заході теж повинні гуртом добути такі бандури, що збагачують можливості української музики. Я сама замовила собі одну із них, маю до неї вже від майстра пластикові кігтики, якими легше грати.

До мене приїхала у Львові родина, і я фотографувала свою бабуню перед визначними фасадами Львова. Увечорі, поклавши бабуню до ліжка, я слухала, як вона шепотіла молитви, і писала вірші при світлі нічної лямпочки. До мене приходили гості: Ірина Вільде, Ростислав Братунь з дружиною; на вулиці пізнала випадком Володимира Ґжицького, що леліяв свої спогади про недавню подорож по Фінляндії. Мистецькі кола прийняли мене з великою сердечністю. Я забрала з собою з України багато книжок із авторськими присвятами, а тепер стараюся відплатити такою самою монетою. Наскільки на це дозволять обставини, мій дім завжди відкритий мистцям України. В книзі для гостей в «Інтуристі» я написала на прохання один вірш із «Зорі провідної», що називається «До ниви»:

Не пести мені ніг незабудьками.
Бо забути ніколи не зможу я.
Не ридай цвіркуновою скрипкою,
Хоч не знаю, чи ми ще зустрінемось.
Заховай ці пісні, що співала я,
В голівки запашні конюшин твоїх.
Так люблю я твої шовко-килими
Не для мене, вже скоро, постелені.

Мене відпроваджували на станцію рідні і друзі. Була місячна ніч. Потяг їхав через Карпати до Ужгороду. Я чула шум потоків, бачила мряку, що курилася з ялиць. Я відкрила вікно. Пахло кошеним сіном, де-не-де мигнула колиба. Над ранок мене зустріли дві дівчини на станції в Ужгороді, я пізнала їх, хоч ми зустрічалися вперше в житті: це були мої тіточні сестри. Ми провели кілька зворушливих годин у родинному колі разом із моєю другою леґендарною бабунею, що почала на старість писати вірші.

Всі ці спомини ховаю на дно душі. Якщо в цьому, що я тут написала, є краплини полину, то тільки доказ моєї доброзичливости до України. Критика не на те, щоб ображати, а щоб поправити, а співання похвал — завжди підозріле, як підозріла засліплена ненависть.

Тарасові в альбом у Каневі я написала: «Я принесла тобі через океан своє серце». Сьогодні я кажу Україні: «Я збережу за океаном твоє серце».

У видавництві ПРОЛОГ вийшла з друку збірка матеріялів з історії України

ВИВІД ПРАВ УКРАЇНИ

Упорядкування і вступна стаття Богдана Кравцева.

Книжка має 252 стор. Ціна 1,50 дол. або відповідна сума в перерахуванні на іншу валюту.

З замовленнями звертатися безпосередньо до нашого видавництва або наших представників по окремих країнах.

---

digitized by ukrbiblioteka.org

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Українська молода поезія в чеських перекладах

MLADA SOVETSKA POEZIE. Ukrajinsti basnici. Svet Sovetu, Praha, 1965, 268 стор.

(Молода радянська поезія. Українські поети. Прага, 1965, 268 стор.)

Ця репрезентативна антологія сучасних молодих поетів України в перекладі на чеську мову збагачує вже немалий фонд творів наших письменників, приступних чеському читачеві. Вага цієї цінної позиції тим більша, що зараз чеська література переживає своєрідне відродження, звільнившися з довголітних пут, накинених їй цензурою. Наші ж молоді голоси ніяк не поступаються в шуканні нових форм вислову, в свіжості ідей та образів своїм чеським колеґам. Тому можна надіятися, що ця збірка української лірики, співзвучність якої з кращими зразками сучасної світової літератури відкриється кожному знавцеві й любителеві поезії, допоможе нашій літературі у деякій мірі вийти з провінційного загумінку, в який її впхала культурна політика власть імущих на Україні.

В антології представлені такі наші поети (подаємо разом і число поезій): Ліна Костенко — 22, Іван Драч — 19, Віталій Коротич — 10, Микола Вінграновський — 14, Василь Симоненко — 14, Борис Мамайсур — 1, Борис Олійник — 2, Роберт Третьяков — 6, Василь Стус — 3, Григорій Кириченко — 3, Ігор Калинець — 10, Микола Холодний — 4, Борис Нечерда — 6.

Біографічні нотатки, що подають головні дати про поетів, соціяльне походження, студії, професію та опубліковані збірки, і нарис на кінці збірки, що подає характеристику творчости поетів, написав відомий празький україніст Орест Зілинський. Йому належить і вибір. Переклади здійснили Ганна Врбова (Л. Костенко, В. Симоненко, Б. Мамайсур, М. Холодний, Б. Нечерда) та Ярослав Кабічек, що переклав решту поетів. Він нам відомий уже як перекладач «Теліженського літа» І. Драча на чеську, що появилося 1964 року.

У збірку увійшли поезії, що передруковувалися вже й на еміґрації (велика їх частина зібрана в «Панорамі найновішої української літератури в УРСР»), в окремих числах «Сучасности» та по різних газетах. Однак є й цілий ряд нових, за кордоном ще не відомих поезій з тяжко приступних збірок чи публікацій.

Антологію відкриває як мотто історіософічна поезія Ліни Костенко «Зоряний інтеґрал». Поетці належить і передове місце в збірці. Між її поезіями зустрічаємо й відомі «Естафети», «Ґранітні риби», «Гуде вогонь — веселий сатана», але переважають нам не відомі поезії історіоеофічного та інтимного характеру, вибрані, мабуть, з останньої, ще не опублікованої збірки.

Іван Драч представлений головне віршами з його найновішої збірки «Протуберанці серця» (Київ, 1965), однак зустрічаємо уривки з його «Шевченкіяни» та різні баляди. Вибір випав щасливо, бо ця збірка характеристична свіжими образами, глибиною думки і відчуття. Випадково, порівнюючи чеський текст з українським київської збірки, ми натрапили на деякі розбіжності в текстах. Чеський переклад мусів мати інший, мабуть, первісніший варіянт деяких поезій Драча. Для ілюстрації наведемо кілька прикладів. «Протуберанці серця» (чеський текст):

Я чую трав зелений крик,
дощів задумані рефрени:
це травень, вічний єретик,
вже з-під землі бомбить зелено
на рівні божих партитур!
А я бреду крізь людський сором,
Крізь жаль зажур, крізь мур
зажур,

щоб розквитатись з татьом горем
на рівні божих партитур!
Проклятим будь столітний сон!
Я розкутурхую в двобої
людський ґраніт, людський гудрон —
я дам їм клекіт сили злої,
що рве мене... Я злий з добра —
так б'ють з мене протуберанці —
повстанці сонця... Біль вмира
у гайдамацькім сонцетанці,
в космічнім клекоті тортур!
Так розкошую я з добра
на рівні божих партитур!

Текст київської збірки «Протуберанці серця»:

Ми чуєм трав зелений крик,
Дощів задумані рефрени,
Це травень, вічний єретик, —
Так з-під землі бомбить зелено
На рівні вічних партитур!
Ми чорні гори перегорнем
Ми вдарим серцем в мур зажур,
Ми розквитаємося з горем
На рівні вічних партитур!
Летить прокльон в зимовий сон, —
Ми розкутурхаєм в двобої
Людський ґраніт, людський
гудрон
Багряним громом сили тої,
Що нас розчахує з добра —
Так б'ють з сердець
протуберанці —
Повстанці сонця... Біль вмира
У ґрандіознім сонцетанці,
В космічнім клекоті тортур!
Так розкошуємо з добра
На рівні вічних партитур!

Крім того, що замінено «божі партитури» на «вічні», «столітний сон» на «зимовий» (зі зміненим значенням цілого рядка!), поет у київській версії змінив сильну індивідуальну ноту цього вірша на колективну, від чого він втрачає силу і переконливість. Але деякі пропуски можна з порівняння знайти і в інших поезіях. Так, наприклад, у поезії «Бог», яку передруковуємо цілістю, бо тут вона ще мало відома, випущено з передостаннього рядка «Бог був марксистом»:

Б О Г

...І прийшов до нього Бог, і перекидав його
книжки, і запитав його: «А коли ж
ти, сину, житимеш? Хіба ж у цьому
життя?»
«Я промовчу, мій Боже,— сказав
він. — Тільки повідай
мені, як тобі вдалося запустити
такого
велетенського маховика — цю нашу
планету,
десятки й мільярди інших. Як ти
живеш
без плянетарних криз і страйків, де в
тебе настарчило енергії — адже
справно і
безперебійно працюють всі зоряні
механізми,
і головне, мій Боже, як тебе не
запаморочили
люди і ангели культом твоєї особи?»
Бог був марксистом і відповів йому:
— Я завжди сумнівався, сину мій.

Далі з вірша «Не будьте самовбивцями» випущено два передостанні рядки:

....
і головне, допоки на чолі
горить тавро — я вірний
Демокріту —

І між поезіями В. Коротича, де переважають новіші твори поета, зустрічаємо відомі твори з передруків на еміґрації («Автобіографія», «Обережні сміються тихо», «Славослов'я» (лірична сатира) та інші. З М. Вінграновського вибрано інтимні та елегійні поезії. Дуже сильний його вірш, присвячений Василю Симоненкові, яким відкриваються переклади з його творів. Подаємо тільки початок:

Наш Василь іде по найдальшій
дорозі на світі,
з видючими двадцятьвісімлітніми
очима.
Наш Василь іде по останній дорозі
на світі
з мовчазним серцем, з опущеними
руками,
в яких ще вчора

digitized by ukrbiblioteka.org

говорило перо
поета
мужчини...

В антологію потрапила ціла низка поезій В. Симоненка, що за кордоном ще мало відомі.

З браку місця не будемо наводити дальших прикладів. Прізвища цієї збірки відомі всім тим, що стежать за свіжими голосами сучасної поезії на Україні, головне для читачів «Сучасности», де передруковувалися кращі зразки сучасної лірики (Ігор Калинець, що так нагадує нам Антонича, іронічний Борис Мамайсур, Г. Кириченко з своїми оригінальними образами і метафорами).

Цікаво було прочитати про Роберта Третьякова, що він не українець, а росіянин з Поволжя, виріс в українській колонії, захопився українською народною словесністю, вирішив студіювати в Києві й почав писати по-українськи. Зараз поет працює в редакції «Прапора». Дехто із здивуванням ствердить, що немає Є. Гуцала між молодими поетами України. Поет уже довгий час працює в прозі, в якій плекає особливо новелістичний жанр. Хоч його тематика досить однобічна (сільська), багатство вислову і психологічна поглибленість його оповідань заповідають сильного письменника.

Чи не час і нам, по наших країнах поселення, подбати про те, щоб кращі зразки нашої сучасної поезії і прози на Україні стали приступні в перекладах інтелектуальним колам чужої читацької публіки? Це допомогло б розвіяти втерте в чужинців упередження про виключну провінційність нашої літератури.

А. Г. Г.

Визволення від ночі

Юрій Коломиєць, ГРАНЧАСТЕ СОНЦЕ, поезії. Нью-Йорк-Чікаго, в-во Нью-Йоркської групи, 1965.

Ця ніч, що в бурі зросла, —
як далекою стала враз!
Мов розніс її, щоб вічно була,
у брижах своїх час.
Вона не кінчається там, де зір
загорожа,
і не починається там, де лісу
глибінь,
ні — де мого обличчя образ,
ні — де постаті твоєї тінь.
Лямпи белькотять і не знають, ні!
чи світло — це витвір нашої брехні.
Чи ця ніч — це єдина дійсність
від тисячоліть...

У цьому вірші Рільке настрій модерної поезії. Вже від Бодлера ніч стала в осередку поетичної візії. Поети пізнали ніщоту того всього, що зветься реальністю, і пішли шукати глибшого значення людського життя поза фасадою буденщини. Втеча від дійсности, мандрівка в незнане, подорож поза відоме і поза можливе — це спасенна ілюзія для бодлерівського героя, що «мов корабель, гойдається серед нічної тьми» і врешті потопає. В гонитві за відкриттями часу і простору модерні поети вийшли на широку сцену всесвіту, але там відчули ще дошкульніше свою самоту; і тут початок їх песимізму і безнадії.

У великій реальности (що про неї говорив ще давно Геракліт), яка існує незмінно, тоді як усі земні події — це лише ілюзійні зміни, модерні поети, збагачені досвідом релятивізму, побачили ніч. Ніч стала і в осередку філософічного світовідчування. Світлий розум модерного часу, філософ Бертран Рассел так і сказав: «Людське життя — це довга мандрівка крізь ніч».

Еліот у розпачливій мандрівці проходив «долиною вмираючих зір». Тракль жив постійно — задивлений в обличчя ночі. Навіть Фрост, у якого переважає типово американський позитивізм, умів вийти у самоту, щоб там «пізнати ніч».

Українська модерна поезія теж по-

значена візією ночі. Ось Антонич на площі Юра у Львові:

Північ чорна, наче вугіль,
ходить тінь на площі Юра,
в'ються обручами смуги
на блискучих, сірих мурах.
Місяць — таємничий перстень,
вправлений у ночі гебан.
Будеш в срібнім сяйві мерзти
під холодним дахом неба.
Відрізнити сам не можеш,
що тут привид, а що ява,
чи це марево, чи, може,
дійсність, наче сон, лукава...

Картина — та сама, що у Рільке, збалянсована вишуканою образністю українського поета. Інші наші модерні поети пішли також слідами бодлерівських мандрів у нерозгадану чорну далечінь, заявляючи, що «світ — це тільки ніч, великих мрій велика таємниця».

Наймолодші поети еміґрації перейшли школу західньоевропейської модерної поезії. В них не лише поетичне наслідство, але й їхнє світовідчування зумовлене поетичними екскурсами у заповідники західньої модерної поезії.

У такій дійсності книжка Юрія Коломийця — нового лицаря ордену Нью-Йоркської групи здається мені викликом. Чи справді в тій довгій подорожі крізь єдино реальну ніч поет зумів побачити сонце? Питання постає виправдано, бо і сам автор починає від «Кількох питань»:

Ви бачили
зелений попіл,
розсипаний на глицях сосон?
Розсипані разки намиста,
де грає в піжмурки
із глодом
сонце?
Чи ви дивились
сонцю в очі,
коли не плечі
бере вечір
оберемком
тиху мову?..
...Це у ту пору,
коли десь сходить с о н ц е,
тоді,
коли цвіркун
говорить з Богом.
Це у ту пору,
коли десь за карнизами
погнутих лунів ночі
дзвонить бронза
повним сонцем...

Поетичний реквізит Юрія Коломийця той самий, що у більшості модерних поетів. Вільний вірш, ритм, достроєний радше до реторичної вимовности фрази, увага до метафори. Ось для прикладу вірш «Нове місто»:

На перехресті міст
кутастим рухом
підносить кран
залізну руку,
ущерть набиту ґрунтом,
щоб вирвати з-під ребра
чиїхсь дідів...

І висновок:

Тут предків інших батьківщин
на щиколодках цегли
придавить наше кладовище.

Вірш в основній метафорі нагадує вірші Юрія Тарнавського. Але вже ті рядки, де «кутастим рухом підносить кран залізну руку», радше вказує на відгук модного до війни авангарду. Рефлексійність у віршах Коломийця, хоч своїм семантичним засягом наслідує утертий словник модерністичних символів («і знов спокусливим обманом із мене кпить бульварна тиша, де ніч знайомим шарлатаном безсонний вирок пише» або «хай заговорять саксофони у чорній склянці ночі»), — не впадає у безнадію. У Коломийця часто повторюється слово «ніч». Але в нього більша увага до слова, чи радше поняття — «сонце». Його модерний словник не вироблений, плутаний. На нашу думку, це тому, що він сприйняв цей модерний словник, як вимогу, щоб бути у модерному поетичному світі. Поет не вживає його з переконанням, він навіть невдоволений ним, як і невдоволений всім реквізитом поетичної картини ночі. Дуже важко стати пробойовиком у

digitized by ukrbiblioteka.org

поезії, тож, може, і не по силі Юрієві Коломийцеві створити новий поетичний словник для своїх відчувань. Та ці почування не вкладаються вже у виміри модерного поетичного світовідчування. Юрій Коломиєць знає, що ніч неминуча, але вона у нього п р о м и н а л ь н а .

Ніч звиклою ходою прийшла в
задушливе місто,
і кішкою відьом пройшлась по
теплих хідниках,
по закамарках провулків . . .

І далі:

Не журіться! Час ночі у струмі
збіжить!

Цей радісний вигук зовсім не з репертуару модерної поезії. І Коломиєць цього свідомий. Він пригадує своїм попередникам-модерністам, що їм було призначено пізнати всеобіймаючу глибінь ночі:

. . . в ночі без вас народжуються дні.

Це вже різниця світовідчувань. Юрій Коломиєць живий, бадьорий, він не хоче жити у світі ночі.

Куди я не піду,
коли я не прийду,
все правлять панахиду —
правічну супутницю мого народу.

Поет бажає вирватись з цієї панахидної дійсности, «прийти живим до Бога», він мріє, як «за ціну ночі купити трохи дня».

Молодому поетові не легко визволитись із поетичного світу, в якому панує модерністична мораль, зумовлена тією вищою і давньою (відкритою ще Гераклітом) незмінною реальністю ночі. Це той світ, в якому поет відкрив і себе, і його візія може бути лише визначена образами і поняттями того єдиного відомого світу. І все ж Юрій Коломиєць бажає бачити інший світ, де:

Була спека,
був вітер,
була купіль утоми,
був день . . .

Поет побачив день, полюбив день і сповідається:

Торжествуй, винахіднику ночей,
бо гаптую каптан білим сном.

Але молодий поет не хоче йти слідами винахідників ночі. Він у підхмарному леті побачив сонце і «став без'язикий, його мозок відмолодився у сні», щоб сприйняти сонце і ранок:

Заснула ніч
і почало світати:
без краю, без кінця
розлігся ранок — немовля.

Світ Юрія Коломийця не у рефлексії, що від Бодлера кликала поетів у глибину пізнань і відчувань. Його світ «по цей бік окулярів, під козирком піднятих брів». Коломиєць ще не вміє на весь тон гукнути про своє бажання бути з цим соняшним зовнішнім світом і заявляє скромно, неособово, але не менше щиро й рішуче:

Воліється процвітати у веснах
голубою просуренню,
зеленіти муравою,
топити латаття останніх снігів
і ринути у біг рокотливих струмків...

Просто поетові воліється «розмивати коряве вістря студених берегів, де тануть залишки впертої прадавньої зими» . . .

Чи ще простіше: поетові воліється т в о р и т и ж и т т я .

Цей бадьорий виклик Юрія Коломийця зовсім не осамітнений. Богдан Рубчак уже звернув увагу на підземний струмінь культобміну еміграції з Україною в духовій площині, де поетичні думки віднаходять себе в тій похідній, що її мусить визначити і в дійсності визначає справжнє посягання до культури. Ось вірш молодого поета, чи не львов'янина, друкований у журналі «Жовтень» під назвою «Ніч»:

Хто ноти розсипав
у безодні небес?
Хто смичком махнув від заходу до
сходу?

Хто дириґент?
І який оркестр
грає цю нестримну мелодію?
Крутиться земля у скаженому танці,
похитуючи визнаженими грудьми,
сп'яніла від крови, знесилена
працею,
обліплена горами, материками,
людьми.
Знаю — не буде зупинки,
знаю — не буде спочинку.
А ми — ми не знаємо.
Летимо із нею
до спільної згуби або до спільного
торжества.
Себе примірюємо до її єства.
Часточка цілого, цятка в безмежжі,
розуму і сили оселя мала.
Все вище здіймаєм небачені вежі
знання і добра проти лиха і зла
Темінь відвічну над простором
земним
метеор перекреслив пером
вогненним.
Світлішає небо,
тьмянішають зорі.
І наче спадає із серця горе.
Сонце махнуло кришталевим
смичком
від заходу і до сходу.
Кінчається ніч,
Ранок надходить.

Той самий поетичний світ, що у Юрія Коломийця, те саме світовідчування із свідомістю тієї вищої реальности, де панує вічна ніч. І те саме бадьоре і хлоп'яче бажання віднайти сонце, повірити у вогненну силу метеора, що може викресати ранок. В обидвох віршах ще не вироблений словник, та новий словник — це завдання нових винахідників сонця.

(от)

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

Академіки і везіри

Цьогорічна нагорода Нобеля, що дісталася Михайлові Шолохову, мимоволі викликає в пам'яті осінь 1958 року, коли шведські академіки (вісімнадцять членів Шведської академії літератури, які щороку ухвалюють нобелівські нагороди, тримаючи процедуру голосування в непроникненній таємниці) почали довготривалу гру з кремлівськими везірами, яку цієї осени блискуче програли.

Нагороджуючи тоді Бориса Пастернака, академіки зробили дві помилки. Перша була в тому, що вони ру. Річ не в тому, що Пастернак на піддалися на політичну коньюнктутаку високу нагороду не заслуговував; заслуговував, ще й як. І якби він був ушанований нобелівською премією два-три роки перед тим за поетичну творчість, усе було б на своєму місці. Але шведська академія ухвалила нагородити його саме тоді, коли Захід безсоромно жирував на політичних комбінаціях навколо роману «Доктор Живаго», не рахуючися навіть з тим, що цим ставить під загрозу саме життя письменника. Очевидно, академіки в своїй ученій наївності не сподівалися, що реакція Москви буде така гостра (і це їх друга помилка): звідти сказали, що єдиний їх кандидат — Михайло Шолохов, і поки цей не дістане Нобеля, Шведська академія літератури буде вважатися таким самим ворогом совєтчини, як і покійний уже тепер Пастернак. Академіки якнайшвидше поспішили з третьою помилкою: думаючи, що в Москві сидять справді інтернаціоналісти, яким досягнення комунізму однаково дорогі, де б вони не були засвідчені, вони вже наступного року нагородили італійського комуністичного поета Сальваторе Квазімодо. І з Москви одержали ту саму відповідь: наш єдиний і найперший кандидат — Михайло Шолохов.

digitized by ukrbiblioteka.org

Тепер належить похвалити шведських академіків за витримку: вони протрималися аж шість років, заки повнотою капітулювали і цього року, на бажання Москви, ушанували лаврами Шолохова.

Інакшого пояснення цієї події при всьому бажанні не знайдеш. За заповітом Альфреда Нобеля, нагородами належить відзначати кращі літературні твори «ідеалістичного напряму». Шолохова нагородили за «Тихий Дон» (1928-40). Буду обережним в його оцінці (щоб не скривдити) і скажу, що золота для нього ціна — середньо добрий. За чверть століття від його появи у світовій літературі була щонайменше сотня багато ліпших, і справедливість вимагала б нагородити одного з тих авторів, які найвищої в світі літературної нагороди заслужили і не можуть до смерти її дістати тільки тому, що добрих письменників більше, ніж одна нагорода на рік.

Щодо самого Шолохова, то після «Тихого Дона» він ще написав «Поднятую целину», «ідеалістичне» спрямування якої виявляється хіба в тому, що, мабуть, найкривавіший в історії людства злочин — колективізацію письменник зобразив, як найсвітліше гуманне діло. Поза тим, Шолохов так і не закінчив цілковито безвартісну річ — «Они сражались за родину», його оповідання «Судьба человека» не належить до шедеврів, а публіцистика явно фальшива від початку до кінця.

Якби вже конче треба було нагородити радянського письменника, то я щиро вважаю, що найкращий радянський роман за останні пару десятиліть — «Дикий мед» Леонида Первомайського. Але оскільки я в його оцінці можу бути тенденційний, а, з другого боку, оскільки на Заході справжнім у совєтчині визнається тільки російське і хай би й на який шедевр здобувся український письменник, йому нагороди не дадуть, — лишім Первомайського на боці і, ставши на позицію шведа, пошукаймо в самій російській літературі гідного нагороди автора. І відразу, без жодних вагань і сумнівів, наш вибір зупиниться на єдиному достойному в усій російській літературі авторі — Солженіцину. Зберігши чисте, як сльоза сумління, він ніде не скривив душею, і одночасно повість «Один день Ивана Денисовича» разом з циклом інших оповідань — це справжні літературні шедеври, а не витвори політичної коньюнктури, як їх звичайно прийняли на Заході.

Якщо вже шукати «ідеалістичного наставлення», то тут воно й є. А який же «ідеалізм» у Шолохова, якщо взяти до уваги ще й його політичну ролю. Ніколи Шолохов мене спеціяльно не цікавив, і наведену далі цитату я знайшов готовою в журналі «Arts» (ч. від 20-26 жовтня 1965). З нагоди 70-ліття Сталіна Шолохов написав у «Правді» статтю, що закінчувалася словами (подаю в перекладі з франц.): «Батьку наш! Наша славо! Наша гордосте! Наша надіє й наша радосте, живи ще багато років!»

Звичайно, кожен міг таке писати за Сталіна. Але коли він був Сталіновим улюбленцем і першим лавреатом його нагороди, а по смерті Сталіна знову став найліпшим приятелем Хрущова, а й по усуненні останнього лишився своєю людиною в Кремлі, — тоді немає сумніву, що з сумлінням цієї людини щось не в порядку. І мені було приємно знайти бодай одну статтю в західній пресі з приводу нагородження Шолохова (у названому «Arts»), яка з дивовижною точністю підсумувала цю подію: Сталін помер, Хрущов у неласці, соціялістичний реалізм опускає крила, і саме в таку пору шведські академіки зупинили свій вибір на Шолохову. Справді новина, яку радянська літературна молодь сприйме як несподіванку.

З скромних сторінок «Сучасности» смішно звучали б поради академікам, але прогнози нам вільно висловлювати: крий Боже, шведським академікам уплутуватися в політичну гру з московськими везірами. Щойно таке станеться, як вони, не змигнувши оком, увінчають лаврами ... Константина Сімонова.

Іван КОШЕЛІВЕЦЬ

Дебют Петра Т. Тронька в Об'єднаних Націях

Під час загальних дебатів на пленарному засіданні ОН 7 жовтня виголосив свою першу «зовнішньополітичну промову» новопризначений голова делеґації Української РСР на XX сесію генеральної асамблеї цієї міжнародної організації П. Т. Тронько, один із заступників голови ради міністрів УРСР. Текст його виступу в цілому був надрукований у «Радянській Україні» від 9 жовтня, при чому мовчанкою поминено факт, що він промовляв по-українськи. Може, редактори газети просто й не знали цього, бо російське централізоване пресово-інформаційне аґентство «ТАРС» не вважало за відповідне подати такий деталь у своєму щоденному бюлетені. Власного ж кореспондента в Нью-Йорку (принаймні на час сесії ОН) «РУ» не має, як не має таких кореспондентів денебудь за кордоном — навіть у столицях «народних демократій» чи союзних республік. Також ніде за кордоном немає окремих кореспондентів «РАТАУ» (Радіо-телеграфного аґентства України), хоч в усіх столицях світу та в усіх драматичних пунктах світових подій аж кишить від кореспондентів «ТАРС», «Радіо Москва», «Аґентства преси „Новости"» і газет «Правда», «Известия» та «Труд». Це — одна з ілюстрацій, як на практиці трактують «справжню рівність та поважання суверенних прав усіх країн — як великих, так і малих», про що в своїй промові патетично говорив Тронько.

Джерсі-сітський щоденник «Свобода» назвав виступ Тронька на форумі ОН українською мовою демонстрацією і свій коментар з цього приводу присвятив окозамилювальній тактиці Москви. Демонстрацій того роду було більше за останній час: наприклад, уся імпреза надання Києву ордена «Золота зірка» (що мало місце 23 жовтня) велася українською мовою і безпосередньо з місця транслювалася через Московську радіостанцію (програма I) всіма «республіканськими» радіостанціями. Офіційні промовці від УРСР говорили по-українськи (Дрозденко, Ботвин, Міщенко, Шелест і товаришка Омельченко); по-російськи виступали, крім партійних представників Москви, Ленінграду та Волгограду, Леонид І. Брежнєв і командувач Київської військової округи генерал армії І. Г. Якубовський.

Промова Петра Тимофійовича в ОН заслуговує на коментар не тому, що вона була виголошена по-українськи. Вона навіть могла б залишитися поза публіцистичною увагою, бо великою мірою вона є тільки копією виступу А. А. Громика на початку XX сесії ОН. Але в ній знаходимо деякі елементи, і про них варто таки поговорити.

Тронько, може, й слушно заатакував «імперіялістичні сили», метою яких є «втручання у внутрішні справи держав і народів», щоб «загальмувати, подавити процес розвитку національно-визвольної боротьби, зупинити рух народів до повної політичної та економічної незалежности, втримати їх у сфері економічної експлуатації і політичного панування імперіялізму». Власне це речення якнайточніше з'ясовує практику російського імперіялізму, зокрема у світлі доповідей та постанови вересневого пленуму ЦК КПРС. Аж дивно і моторошно стає, що представник УРСР відважився таке говорити, коли й так уже надто куца «економічна автономія» союзних республік зводиться тепер до карикатурних форм, посилюється їхня економічна експлуатація, а разом з цим також і панування російського імперіялізму. Справді, «доти, поки колоніялізм не буде остаточно викорінений, на нашій землі не можуть бути утверджені рівність прав і свобода великих та малих народів».

Не вільно нікому забувати, в тому числі також голові делеґації УРСР, що на арені залишився вже тільки російський колоніялізм, що його треба остаточно викорінити.

Смішно звучить теза, що «Українська РСР проявила ініціятиву» в справі «заходів, які сприяють най-

digitized by ukrbiblioteka.org

швидшому забезпеченню прав людини і основних свобод», тоді як уряд УРСР не турбується правами української людини на території Російської РФСР — її правами на рідну мову, власну культуру і власне шкільництво; коли українська людина позбавлена цих прав у Казахській РСР; коли в однопартійній системі комуністичного тоталізму по всьому СРСР не може бути й мови про будь-які основні свободи.

А ще смішніше слухати, коли хтось розпинається за «нормалізацію міжнародної торгівлі», за «впровадження нових справедливих принципів у міжнародні економічні відносини та ліквідацію дискримінації в міжнародній торгівлі з політичних мотивів», тоді як країна, яку він представляє на форумі Об'єднаних Націй, в такій торгівлі безпосередньої участи не бере, бо всі її зовнішні торговельні зв'язки примусово монополізовані в імперіяльному центрі, дискриміновані з політичних мотивів.

Нам здається, що ніхто в ОН не реаґує на подібні виступи тому, що не трактує серйозно балаканини Тронька або його попередників на трибуні ОН — Паламарчука чи Барановського. Це — надто образливо для «держави, яка була однією з держав-засновників цієї міжнародної організації». Чи в Києві не хочуть нарешті цього зрозуміти?

На закінчення своєї тиради, невдало скопійованої з Громика, Петро Тимофійович запрагнув заблистіти «оригінальністю», висловивши «обурення» з приводу «факту, що у США на офіціяльному рівні справляють щорічні поминки по антинародному режимові, викинутому українським народом на смітник історії півстоліття тому». Колишній учитель у Харківській області та видний комсомольський вожака «республіканського маштабу», а з 1961 року один із заступників прем'єра «суверенної і вільної держави», мав на думці відзначення 22 січня — Дня державної самостійности України — в американському сенаті та палаті репрезентантів.

Зовнішньополітичний дебют Тронька напевно отримає похвальну оцінку в президії ЦК КПРС, а він сам готовий дістати призначення на пост «міністра закордонних справ УРСР», який опорожнився після відставки Паламарчука і не був ніким заміщений на останній, сьомій сесії верховної ради УРСР шостого скликання. Хоч на цій сесії призначено нових 12 міністрів і «затверджено указ» про покликання нового прем'єра (В. В. Щербицького), депутати про міністерство закордонних справ чомусь забули; забула про нього також «парляментська» комісія закордонних справ, що засідала перед відкриттям сесії, вислухавши тільки звітну доповідь Катерини А. Колосової про діяльність очолюваного нею Українського республіканського товариства дружби і культурних зв'язків з чужоземними країнами (у тому числі, мабуть, також і про культобмінну подорож у США та Канаду). Навіть призначено чергового «члена колеґії МЗС УРСР» в особі В. М. Циби, недавнього начальника консульсько-протокольного відділу, тільки на іменування нового міністра треба ... чекати.

*

У складі делеґації Радянського Союзу на XX сесію генеральної асамблеї ОН фігурують як її члени С. А. Азімов та А. К. Ґрен: перший — «міністер закордонних справ» Узбецької РСР, другий — Естонської РСР. Чи це не є тактичним заходом Москви для підготови прийняти в склад ОН всі радянські союзні республіки? Обидві названі особи є одночасно заступниками голови ради міністрів даних республік.

Офіційними державними делеґаціями, що беруть участь у сесіях генеральної асамблеї ОН, не обов'язково керують міністри закордонних справ даних країн. Керманичем є той, кого на цей пост призначить даний уряд. Так, наприклад, головою італійської делеґації є сенатор Джачінто Боско, американської — постійний представник США при ОН амбасадор Ґолдберґ, польської — віцеміністер закордонних справ Ю. Віневич, бол-

гарської — віцемініcтер М. Тарабанов. Може таким керманичем бути також віцепрем'єр без формального титулу міністра закордонних справ — як це є у випадку з Троньком. Справа не в титулах, а у формальному призначенні. А передусім у тому, чи дана держава веде свою власну і, хоч би формально, незалежну закордонну політику. Ні УРСР, ні її уряд, ні її міністер закордонних справ не є, на жаль, конституційно уповноважені таку політику вести.

В. П. С.

Великі обіцянки й маленькі розчарування

Об'єднання українських студентських товариств «Зарево» влаштувало 27, 28 і 29 серпня на оселі ім. Олега Ольжича «Високошкільні дні», ціль яких було познайомлення студентської молоді з сучасною Україною.

Увечорі 27 серпня Михайло Герець, голова крайового проводу «Зарева», відкрив програму вступним словом, у якому підкреслив ознайомлення з проблематикою радянської України і ствердив, що студенти не можуть довідатися про дійсний стан на Україні ані з радянської преси, ані з еміграційної.

Перший доповідач, Віталій Кейс, студент порівняльного літературознавства й критики у Колумбійському університеті, говорив про новелю в модерній українській літературі. Подавши короткий огляд розвитку жанру в 19 сторіччі, він перейшов до перших десятиріч двадцятого. Тут він скоментував творчість Коцюбинського й Черемшини, яких назвав імпресіоністами, а тоді визначив вклад американських письменників у світову літературу, чим є «шорт-сторі», жанр, якому европейська й українська новеля точно не відповідають.

Уранці 28 серпня д-р Марко Антонович прочитав доповідь про «Розвиток науки в радянській Україні». Виступивши з засновком, що марксизм і ленінізм виставляють антинаукові методи й погляди, д-р Антонович докладніше зупинився на явищі, що російські науковці поводяться вільніше, ніж українські. Російські історики, наприклад, цитують у своїх працях Грушевського, обговорюють його погляди, іноді навіть погоджуються з ними; українські історики не можуть дозволити собі цього. Доповідач тоді натякнув на проблему спадкоємности: в УРСР молоді науковці не мають у кого вчитися. Всупереч своїм здібностям, вони не спроможні позбутися провінціялізму в наукових методах. Кожен починає свою роботу від початку, а не продовжує і не розвиває традицію. Д-р Антонович згадав також факт, що досягнення українців, які живуть поза УРСР, враховуються до російської науки.

Пополудні того ж дня Йосип Гірняк говорив про «Сучасний український театр». Кожний окупант нищив український театр, що й примушувало кожне покоління починати наново та унеможливлювало розвиток. «Трагедію Курбаса», сказав Гірняк, спричинили люди, які діяли і діють на Україні і на еміграції. Озброєна фаланга ура-патріотів нищить сьогодні те, чого Москва не винищила. Курбас гостро засудив фетишізацію національної обмежености й заскорузлости, за що його співробітники й учні «розп'яли його і спробували випалити його пам'ять». Але кожне насилля, закінчив Гірняк, має свій кінець, і молоде покоління відвертається від попереднього та шукає справжньої творчости в театрі.

По тому проф. Петро Стерчо виголосив доповідь «Політично-правний статус України». Конституція УРСР дає республіці такі права, що її можна було б вважати за самостійну державу. Конституція СРСР, проте, заперечує ці права, і тому Україна фактично не являє собою самостійну державу. Далі, сказав Стерчо, найважливіша для українців точка в

digitized by ukrbiblioteka.org

програмі XXII з'їзду партії — це теза про злиття націй. Немає запевнення, що не здійсниться злиття й русифікація неросійських народів. У боротьбі проти цієї політики культурної праці замало. Одним з засобів протиставлення повинен бути збройний опір на Україні. Професійні революціонери були і є важливий чинник у вибореннi самостійности. Якщо була фізична боротьба проти польського панування, то може бути така боротьба й проти російського.

Того вечора, на спільній вечері для слухачів і доповідачів, програму якої вів Павло Дорожинський, голова центрального проводу «Зарева» Йосип Гірняк процитував Шевченків «Сон». Потім відбулась забава.

Пополудні 29 серпня Степан Процюк виступив з доповіддю під заголовком «Розвиток народного господарства України». На початку він звернув увагу на помилкове вживання марксистського терміну «колоніялізм» і твердження еміґраційної публіцистики, що сучасна Україна колонія. Такі арґументи не тільки не зовсім відповідають правді, а й шкодять українській справі. Україна має школи, індустрію, професійні й технічні кадри і багато інших ознак модерного життя. До того ж, ці арґументи лише доводять, що росіяни розумні організатори: дістаючи з України сировини дешево, вони продають вироби дорого.

Подавши загальноприйняту періодизаційну схему економічної історії радянської України, Процюк коротко схарактеризував кожний період. У повоєнний період появились нові технічно-професійні кадри на Україні, які мають два козирі: 1) вони боролись за радянський лад, і їх знищити було б важче, ніж старіші кадри; 2) багато з цих людей в лавах червоної армії, познайомилися з Заходом, від чого в них зародився внутрішній сумнів щодо того, чого їх учили. Терор останніх сталінських років примусив їх мовчати, але після 1953 року вони почали приходити до влади.

Під час лібералізації чи відлиги біологічна субстанція народу закріпилась, а реформа промисловости в 1957 році передала більшість (понад 70%) важливих українських підприємств до юрисдикції Києва. Союзно-республіканські міністерства ліквідовано, а радами народного господарства завершено економічну структуру України. Коли ж у 60-і роки Київ заплянував раду народного господарства всієї країни, Москва почала протидіяти і наказала, що рада має бути союзно-республіканська. В останні роки велася затяжна боротьба проти зусиль Москви не допускати до дальшого усамостійнення української економіки.

Коли один слухач на залі попросив доповідача подати цифри про продукцію, Процюк сказав, що «про це говорити не корисно» і що «голі цифри нічого не дадуть» — треба мати порівняльну базу. У виробленні сталі й вугілля лише Росія й США випереджують Україну, але в виробленні електроенергії Україна відстає. Вона має надпродукцію деяких виробів, але продукція легких і точних машин теж відстає.

Торгівля й економічні зв'язки з Росією корисні для України, закінчив Процюк. Некорисність полягає в тому, що за експорт України дістає низькі ціни, а за імпорт платить дорого. Але якби українські фонди були в розпорядженні Києва, Україна була б могутня держава — навіть у комуністичній системі. Наше поневолення залежить від економіки. Щоб побороти його, потрібно провести кропітку аналізу платіжних балянсів між Москвою і Києвом.

Проф. Петро Голубенко говорив про «Дійсність на Україні в останніх двадцятьох роках». Провідна думка його доповіді була оптимістична: на Україні є національний опір інтеліґенції супроти центру в справі русифікації, який зростає з кожним роком. Після приходу Хрущова до влади й появи Корнійчукової п'єси «Крила» відносини змінились на користь українців.

Доповіді прослухало яких шістдесят студентів і випускників високих шкіл. У дискусіях і розмовах бага-

то з них заявило, що програма була корисна й вартісна. Одначе, вона не була на тому рівні, що обіцяно. Деякі доповідачі не були достатньо підготовані. Подекуди доповіді були схематичні й поверховні. Занадто часто вони були основані на відомих концепціях і поглядах і рідко коли можна було почути висновки кропіткої аналізи і свіжі спостереження. Провід «Зарева» плянує видати доповіді окремим збірником. Перед тим усі доповіді варто ґрунтовно опрацювати й доповнити.

М. ЦАРИННИК

ЗМІСТ

Емма Андієвська. Базаре, ти? 3

Василь Витвицький. Василь Барвінський у моїх спогадах . 5

Борис Олександрів. З древньоєгипетських папірусів . . . 36

Емануїл Райс. Естетика й етика 39

Данило Струк. Максим Рильський як неоклясик 62

Олександер Б. Пинхвич. Модерна нація й «хуторянство» . 70

Володимир П. Стахів. Черговий експеримент централізації економіки в СРСР 92

Віра Вовк. Зустріч з Україною 107

Критика і бібліографія. Українська молода поезія в чеських перекладах (А. Г. Г.) — Визволення від ночі (от) . . 117

Огляди, нотатки. Академіки і везіри (Іван Кошелівець) — Дебют Петра Т. Тронька в Об'єднаних Націях (В. П. С.) — Великі обіцянки й маленькі розчарування (М. Царинник) 122

digitized by ukrbiblioteka.org

Адреси наших представників

Австралія: „Library & Book Supply"
16 a Prospect Street
Glenroy, W. 9, Vic.

Аргентіна: Cooperativa de Credito
„Renacimiento"
(para „Suchasnist")
Maza 150
Buenos Aires

Великобританія: S. Wasylko
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14b
New York, N. Y. 10025

Франція: M. Soroczak
Cité Pierre Courant
Bel—Horizon
St. Etienne, Loire

Швайцарія: Dr. Roman Prokop
Mottastr. 20
Bern

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

Дарункові пакунки з наперед оплаченим митом і туристичні подорожі в усі республіки СРСР

ЛІНДЕКС
ВІДСИЛКА — ПОДОРОЖІ

1. Ви можете негайно надіслати високоякісні радянські товари та харчові продукти на адресу своїх рідних в СРСР.
2. Ви можете послати пакунки або з власним (відповідні ліцензії ми виготовляємо самі), або з нашим товаром як пакунки дарункові з наперед оплаченим митом.
3. Ви можете переказувати гроші через нас для вільної закупівлі у «Внешпосилторзі».
4. Ви можете подарувати своїм рідним в СРСР талони (ордери, бони) для відпусткової подорожі в СРСР («путьовка»).
5. Ви можете як турист подорожувати по всіх республіках Радянського Союзу.

Ми посідаємо договори, безпосередньо заключені з «Внешпосилторгом» та «Інтуристом», і тому ми можемо пропонувати Вам найвигідніші умови: отож усе через ЛІНДЕКС! Нове виставкове приміщення LINDEX дає нашим Шановним Покупцям можливість самим оглянути радянські промислові вироби, що їх Ви можете замовити в нас.

LINDEX — Versand — Reisen
8 München 27 — Rauchstraße 5
Tel. 48 16 27, 48 13 75, 48 20 38
Fernschreiber: 05-23175

Адреси для вплат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 22/20457

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

digitized by ukrbiblioteka.org